

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Århus Stifts Årbøger 2001

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

HISTORISK SAMFUND, der er stiftet i 1907, har siden som et af landets ældste amtsamfund virket i Østjylland med at vække og værne sansen for hjemstavnens historie samt udbrede oplysning af historisk art inden for stiftets område.

HISTORISK SAMFUND udsender hvert år i fint udstyr en righoldig årbog med populært skrevne artikler om historiske emner.

HISTORISK SAMFUND arrangerer hver sommer udflugter for medlemmer til historisk interessante steder, der forevises under kyndig vejledning.

HISTORISK SAMFUND afholder i vintersæsonen foredrag, fremvisning af lysbilleder og film om historiske emner.

Enhver med interesse for historie, der under hyggelige former ved møder og på udflugter kunne ønske at træffe andre mennesker med samme interesse, bør indmelde sig i

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

Indmeldelse modtages af formanden

Arkivar *Erik Korr Johansen*,
Østervangen 34, Skovby, 8464 Galten
Tlf. 86 94 34 35

hos nedennævnte bestyrelsesmedlemmer:

Holger N. Garner,
Ry Mølle, Rodelundvej 2B,
8680 Ry
Tlf. 87 88 00 16

Advokat *Ole Koefoed Nielsen*,
Jens Baggesens Vej 12,
8660 Skanderborg.
Tlf. 86 52 14 40.

Arkitekt *Claus Navntoft*,
Fasanvej 30, 8210 Århus V.
Tlf. 86 15 30 80.

Bibliotekar *Leif Dehnits*,
Rønnehaven 27, 8520 Lysstrup.
Tlf. 86 22 66 96.

Adjunkt *Lisbeth Ruby Vedel-Smith*,
Hvedevangen 24, 8200 Århus N.
Tlf. 86 10 20 27.

Bitten Lybek
Stennehøj Allé 143, 8270 Højbjerg.
Tlf. 86 27 95 82.

eller på sekretariatet:

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12, 8000 Århus C.
Tlf. 86 12 85 33.
Fax 86 12 85 60.

ÅRHUS
STIFTS
ÅRBØGER
2001

84. BIND

ÅRHUS STIFTS ÅRBØGER 2001

Udgivet af
Historisk Samfund for Århus Stift

84. bind

Ry Bogtrykkeri A/S, 2001

REDIGERET AF

Erik Korr Johansen

REDAKTIONENS
ADRESSE

*Erhvervsarkivet
Vester Allé 12
8000 Århus C
Tlf. 86 12 85 33
Fax 86 12 85 60
E-mail: ekj@ea.sa.dk*

OMSLAGSBILLEDE
Silkeborg Cykel Club 1891 (jfr. s. 11)

© Forfattere og Historisk Samfund
for Århus Stift

ISSN 0108-7940

INDHOLD

<i>Keld Dalsgaard Larsen</i> : Kroppen under menneskets vilje – idrættens gennembrud på Silkeborgegnen 1886 - 1929.....	7
<i>Jeppe Norskov</i> : Trøjborg – et indflytterkvarter i Århus omkring 1910	32
<i>Bo Gregersen</i> : Vejen til bispestolen i 1200-tallets Århus et prosopografisk studie af gejstlige karriereforløb mellem 1191 og 1306 i Århus Stift	52
<i>Jens Kongsted Lampe</i> : Karl Laursen – en frihedskæmper fra Framlev sogn	74
<i>Niels Møllmann</i> : Kommunalreformen 1970 i Østjylland – spredte oplevelser og iagttagelser	80
<i>Anemette S. Christensen</i> : Arkæologiske udgravninger i Østjylland 1999-2000 - en oversigt	99
Farve, male, trille, trende, pikke – en efterskrift til 2000-årbogens Samsø-artikel	111
Historisk Samfund 2000 - 2001.....	113
Medlemstilbud	117
Årbogens forfattere	118

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

Bestyrelse:

Arkivar *Erik Korr Johansen*, Skovby, formand.

Arkitekt *Claus Navntoft*, Århus.

Tidl. museumsleder *Holger N. Garner*, Ry.

Advokat *Ole Koefoed Nielsen*, Skanderborg, næstformand.

Bibliotekar *Leif Dehnits*, Lystrup.

Adjunkt *Lisbeth Ruby Vedel-Smith*, Århus, kasserer.

Bitten Lybek, Højbjerg.

Redaktionsudvalg:

Arkivar *Erik Korr Johansen*.

Revisor:

Revisor *Ivan Madsen*

Kroppen under menneskets vilje

- idrættens gennembrud på Silkeborgegnen 1886-1929

Af Keld Dalsgaard Larsen

Indledning

»Noget som sport kendtes vel knapt af navn. Men alligevel, børnene spillede pind, bold og drev so i hul. De unge, ja, forresten de gamle med, kunne godt i en sommeraften tage et spil trant. En træskive blev kastet med stor kraft hen ad vejen, nu gjaldt det for modparten at standse den, hvilket i reglen skete med træskomændenes løftestænger«. ¹ Sådan erindrer Jens Bomholt forholdene i Alderslyst nord for Silkeborg i 1880'erne. I dag vil man næppe kalde disse aktiviteter for »sport«, men nærmere for lege. Og citatet antyder den enorme udvikling, der er sket med hensyn til idræt og sport i perioden efter 1880'erne.

Idrætslivet er en del af det almindelige menneskeliv og som sådan et historisk fænomen. Idræt og sport hører den moderne verden til med demokrati, industri og kapitalisme. Tidligere kendte man nok til idræt, men det var forbeholdt de få og havde adspredelsens præg. Ingen tænkte på almindelige menneskers legemlige velbefindende. Det moderne idrætsliv må ses i sammenhæng med den generelle samfundsudvikling i perioden med de store politiske, økonomiske og sociale forandringer. Forandringer, der også satte sig dybe spor i menneskenes kroppe og sind. Tidligere tiders ligegyldighed med egen

krop, eget initiativ, kost, sundhed, skolegang, lemfældig opdragelse af børnene, drikkeri m.m. blev kraftigt imødegået. Sundhed, hygiejne, afholdenhed, punctilighed, viden og oplysning, målrettethed og personlig ansvarlighed var dyder, der ustandseligt blev opfordret til. De nye tider krævede nye mennesker. Og her kom idrætten til at spille en vigtig rolle.

Denne artikel vil belyse idrættens gennembrudsperiode på Silkeborgegnen i årene 1886-1929. ² Hvornår og hvordan slog idræt og sport igennem på land og i by på Silkeborgegnen? Og hvilke ønsker og tanker lå der bag idrætten og sporten i denne gennembrudsepoke?

Gl. Skanderborg Amts Skytteforening

Den ældste forening, som påtog sig at organisere idræt på Silkeborgegnen, var Århus Amts Skytteforening, hvor redaktør H.S. Sørensen, Silkeborg Avis, i mange år var formand. Foreningen blev i 1886 delt, idet kredsene omkring Silkeborg skilte sig ud og dannede Gl. Skanderborg Amts Skytteforening. ³ Redaktør Sørensen fortsatte som formand det første års tid.

Skytteforeningens altdominerende aktivitet på egnen var frem til 1. verdenskrig skydning. Det var en aktivitet, som var nært forbundet med ønsket om at værne fædrelandet og vænne deltagerne til at

Silkeborg gymnastikhold fra 1890'erne. Foto i Silkeborg Lokalkærv.

være soldater. Skytteforeningen havde først i 1880'erne gymnastik på programmet, og hermed var den »moderne« idræt på egnen en realitet. Ved foreningens store sommerfester kom gymnastikopvisning med som en del af begivenheden.

Under provisorietiden (1885-1894) skærpedes den politiske strid mellem Højre og Venstre, og skyttebevægelsen blev inddraget i striden. Skyttebevægelsens sigte var nationalt forsvar og værn om fædrelandet. Politisk hævdede man at være neutral. Det gjaldt også for Gl. Skanderborg Amts Skytteforening.

H.S. Sørensen trådte tilbage som formand i 1886, og redaktør Jensen Fastrup, Silkeborg Folkeblad, afløste ham på formandsposten. De to redaktører var begge venstremænd. Silkeborg Avis var generelt

mere moderat, mens Silkeborg Folkeblad var talerør for en mere radikal og uforsonlig holdning over for Højre-regeringen. Skønt Gl. Skanderborg Amts Skytteforening var en klar Venstre-domineret forening, fulgte foreningen stort set den moderate holdning over for regeringen. Det vil sige, at man ikke udfordrede regeringen eller skyttebevægelsens øverste ledelse, Overbestyrelsen. Det kom dog til en mindre spektakulær kontrovers i 1888.

Foreningens hovedbestyrelse ønskede på et møde den 31. oktober 1888 at markere skyttebevægelsens politiske neutralitet ved følgende resolution:

»Da Skytteforeningernes upolitiske standpunkt stadig er hævdet såvel fra Overbestyrelsens som fra repræsentantskabets side, så tror man under de nuvæ-

rende tilstande at burde fraråde at lade sig repræsentere ved kongens regerings jubilæum«. ⁴ Denne noget kringlede politiske provokation fik ingen indflydelse på Overbestyrelsens disposition, men den gav anledning til intern strid på Gl. Skanderborg Amts Skytteforenings generalforsamling i 1889. Formanden Jensen Fastrup havde nemlig undladt at stemme på bevægelsens repræsentantskabsmøde, hvilket redaktør Sørensen anså for en illoyal optræden i forhold til foreningens resolution. Situationen var altså den paradoksale, at den moderate H.S. Sørensen skosede den radikale Jensen Fastrup for at være politisk følgagtig over for Højre-regeringen. Debatten på generalforsamlingen gik noget på »den rene politik« kontra »det muliges kunst«, og resultatet blev, at den normale moderate grundholdning vandt. ⁵ Men H.S. Sørensen fik da drillet sin lokale avis-konkurrent.

Efter de to venstre-redaktører blev bager L. Jørgensen, Silkeborg, valgt som formand for skytteforeningen i 1889. Bager Jørgensen var i modsætning til sine to forgængere ingen markant politisk personlighed, og han sad som en agtet formand for foreningen frem til 1914.

Gl. Skanderborg Amts Skytteforening blev påvirket af den politiske strid under provisorietiden, men det gav sig ikke udslag i en lokal kamp mellem den gamle danske og den nye svenske gymnastik. I den traditionelle idrætsforskning er der nærmest blevet sat lighedstegn mellem »den gamle danske gymnastik« som en Højre-gymnastik og »den nye svenske gymnastik« som en Venstre-gymnastik.

Kun i en kort periode i 1886-1888 kan en sådan rivalisering iagttages i den lokale forening.

Svensk gymnastikopvisning i Lunden 1887

Silkeborg Avis gav en fyldig omtale af gymnastikopvisningen i Lunden i Silkeborg i sommeren 1887. For første gang fik det lokale publikum lejlighed til at se den nye svenske gymnastik. Begivenheden blev omtalt således:

»Ankomsten til festpladsen begyndte de straks med gymnastik. 12 unge piger fra Serup under ledelse af mejerist Jens Andersen fremviste her for første gang på denne egn, for en større offentlig forsamling, prøve på svensk gymnastik. Vi har ikke noget kendskab til svensk gymnastik og skal derfor ikke opkaste os til dommer over den ting, men så meget tør vi udtale, at fremvisningen viste, at pigerne havde et godt herredømme over deres lemmer, at deres øre var opmærksom på befalingerne, der lød, så øvelserne udførtes i samme øjeblik af dem alle. Og endnu et: Denne praktiske fremvisning lod tilskuerne ane, at den svenske gymnastik er et harmonisk hele, der udvikler alle legemets dele på en gang. Og dette var ganske sikkert også den forståelse, den talrige tilskuerkreds havde af fremvisningen. Derfor lød der bragende bifald og bravoråb, så snart der var et lille ophold, og da pigerne sluttede af, Pigerne var iført en klædelig gymnastikdragt. Mørkeblå kort kjole med et rødt bælte om livet, mørke benklæder og do. Strømper« (Silkeborg Avis 1.8.1887).

Karlene fra Sinding viste også under ledelse af mejerist Jens Andersen svensk gymnastik, men det var dog langt fra så yndefuldt som pigernes opvisning ifølge avisen. Om aftenen talte venstremanden, folketingsmand H. Jensen, Toustrup. Avisen gav følgende omtale heraf: »Han benyttede lejligheden til at sige de unge piger tak, fordi de havde haft mod til at bryde isen og vove sig frem med det ny, som han håbede måtte vinde mange efterlignere. Et leve for disse piger hilsendes med jublende hurraer. Taleren talte derefter om gymnastik i almindelighed og var glad over, hvad der var udrettet i foreningen i den sag, der bidrog så meget til at bevare en sund sjæl i et sundt legeme og dygtiggjorde mennesket til mange af dets øvrige livsopgaver« (Silkeborg Avis 1.8.1887).

Svensk og dansk gymnastik 1886-1900

Gl. Skanderborg Amts Skytteforening sendte i 1886 mejerist Jens Andersen, Sinding og smed Chr. Christensen, Toustrup, til Askov Højskole for at lære den nye svenske gymnastik. Foreningen gentog disse bestræbelser de følgende to år,⁶ men så måtte man konstatere, at den lokale interesse for gymnastik var vigende. Gymnastikken fik generelt ikke sit gennembrud i årene før 1900, og den nye svenske gymnastik vandt overhovedet ikke indpas.

Himmelbjerg-festen i 1888 indeholdt også gymnastikopvisning. Dansk Skytte-Tidende gav følgende omtale: »Gl. Skanderborg Amts Skytteforening førtes af J. Andersen fra Sinding. Denne forening vil-

le som alle de andre have vist svensk gymnastik, men havde det uheld i sidste øjeblik ikke at kunne få tallet fuldt (20). For at få nok slog den over og tog dansk gymnastik, som var noget, hele dens mandskab var kendt med, da man indtil for kort tid siden har øvet gymnastik i den gamle form« (Dansk Skytte-Tidende 2.8.1888). Friskolelærer Jakobsen, Mausing, holdt en tale ved Himmelbjerg-festen, hvor han kom ind på gymnastik-striden:

»Her står en strid mellem svensk og dansk legemsøvelser. Det hæmmer gymnastikkens fremgang. Sligt måtte ikke ske. Jeg tror, de svenske øvelser er de bedste, thi de tager mest hensyn til vort legeme, men den danske gymnastik kan også stifte megen gavn. I skal ikke begynde med den svenske uden gode ledere. Gymnastikken kan give vor ungdom et hvælvet bryst og et oprejst hoved. Det er det, vi trænger til her i Danmark. Et leve for et folk med øjet opladt for alt det, der er værd at elske. Det leve!« (Dansk Skytte-Tidende 9.8.1888).

På Silkeborgegnen var spørgsmålet ikke, om man skulle foretrække den danske eller den svenske udgave af gymnastik – men om man overhovedet kunne få de unge mennesker til at gøre gymnastik! Silkeborg Avis måtte i sommeren 1890 med beklagelse konstatere: »Det synes desværre som om interessen for gymnastik er aftaget en del blandt skytterne de sidste år« (Silkeborg Avis 14.7.1890).

Skytteforeningen administrerede i perioden statsmagtens uddeling af midler til gymnastikredskaber. Ifølge amtsforeningens protokol uddeltes der i novem-

Silkeborg Cykle Club 1891 ved Lunden. På billedet klubbens bestyrelse med cykler og i sportsuniformer. Foto i Silkeborg Lokalkiv.

ber 1885 i alt 200 kr. til gymnastikredskaber fordelt på følgende kredse: Balle, Gjessø, Gjern, Kragelund, Virklund, Sejs, Voel, Linå-Møllerup, Laven, Nisset, Bødskov-Sepstrup, Salten, Lemming, Glarbo og Skjellerup-Nygårde. Uddelingen i oktober 1887 blev fordelt på følgende kredse: Vinderslev, Bakbjerg, Sinding, Sejling, Gjessø, Sorring, Laven, Skjellerup-Nygårde, Møllerup, Toustrup, Mausing-Pederstrup og Voel. Midlerne blev imidlertid smidt ud på gold jord, idet kun meget få gymnastikkredse viste sig levedygtige. Det viser sig tydeligt i antallet af kredse, der viste gymnastik ved det årlige stævne:

1890: Toustrup, Sinding, Mausing og Vinderslev

1891: Toustrup, Mausing og Sinding
 1892: Toustrup og Mausing
 1893: Sejling
 1894: Mausing, Toustrup, Sejling og Sinding.
 1895: Sejling, Toustrup, Bakbjerg og Mausing
 1896: Toustrup og Sinding.
 1897: Toustrup, Sinding, Låsby, Gødvad, Mausing, Bakbjerg, Them, Virklund og Serup.
 1898: Toustrup, Gødvad, Låsby, Them, Balle, Mausing, Funder og Bakbjerg
 1899: Bakbjerg, Gødvad, Them, Balle, Sall og Salten.
 Gymnastikken fik altså ikke sit lokale

gennembrud i 1880'erne eller i 1890'erne. Og den gymnastik, som kredsen dyrkede, var den traditionelle danske gymnastik. Det var også den gymnastik, publikum ønskede at se, idet det netop var springene og enkeltmandspræstationerne, som fik den største applaus. Den svenske gymnastik var karakteriseret ved at være en holdidræt, hvor gulvøvelserne har fortrin frem for springene.

De få tilløb til politiske og ideologiske toner med hensyn til den svenske gymnastik, som kan skimtes i 1886-1888, var ganske forsvundet i perioden frem til 1900. Grundholdningen var, at det var dejligt, hvis ungdommen dyrkede gymnastik uafhængigt af hvilken slags.

Gymnastikkens sølle stadie på egnen frem til 1900 havde ikke sit udspring i manglende vilje hos skytteforeningen eller skytterne. De gjorde, hvad de kunne for at opmuntre ungdommen til at dyrke gymnastik. Et vigtigt initiativ til at få ændret forholdene omkring århundredskiftet var oprettelsen af en lokal delingsførerforening i 1898.

I Gjessø forsamlingshus

Laurs Laursen har i nogle erindringer givet følgende lille indblik i Gjessø kredsens aktivitet i 1890'erne i det lokale forsamlingshus:

»Da jeg som dreng 1891 eller 1892 første gang kom med til fest i forsamlingshuset, var indtrykket så overvældende, at alt senere kun er for lidt at regne. Skytter kom marcherende med gevær på skulder og med fanen foran, syngende: »Til våben brødre, tag bøssen fat, vor bane ved vi,

vort mål er sat, og målet er Danmarks frelse!« Alle piger og koner fra egnen var mødt op ved forsamlingshuset i deres fineste sjaler og med præmier at uddele til de dygtigste. Der var gymnastikopvisning, bajonetfægtning med trægeværer og kårdefægtning (hårrejsende farligt at se på), kapløb og styrkeprøve blandt de unge karle. Det var dog nok mere pigers og koners beundring, der var eftertragtet, end fædrelandets frelse I næsten alle årene efter bygningen er forsamlingshuset blevet meget benyttet til gymnastik. Først gammel dansk militærgymnastik med appel og med alenhøjt, fjedrende springbræt, så man kunne hoppe helt til loftet. Det så flot ud. Senere blev det svensk sundhedsgymnastik med sigte på harmonisk kropsudvikling, let gang og kønne bevægelser« (Silkeborg Avis 2.11.1962).

Silkeborg Legepladsforening

I Silkeborg opstod en række foreninger for idræt og sport i slutningen af 1880-tallet. En gymnastikforening så dagens lys i 1893, den første roklub kom i 1886, en sejlklub i 1887, en cykelklub i 1890 m.m. Silkeborg Roklub fra 1890 blev den første sportsklub i Silkeborg, der viste sig levedygtig. Det første større initiativ på området kom i 1897 med Silkeborg Legepladsforening.

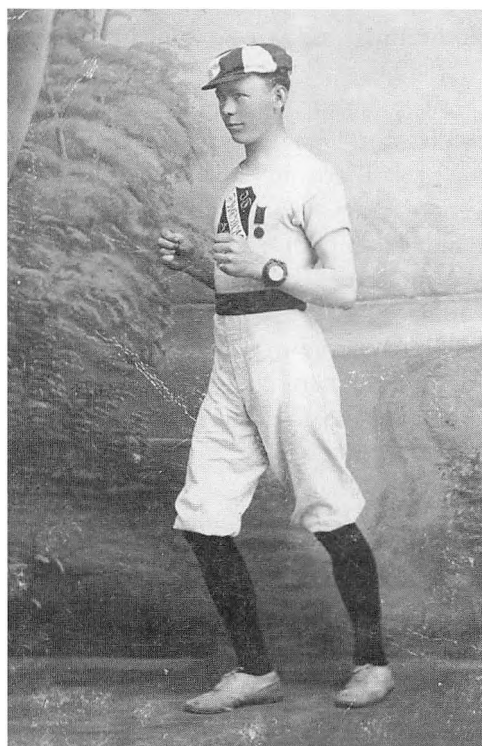
Ledende inspektør på Th. Langs Skoler, cand. theol. Ludvig Beck offentliggjorde i Silkeborg Avis den 1. april 1897 et længere indlæg under overskriften »Boldspil«. Heri stod blandt andet:

»Den interesse, som med Vestenvinden er blæst ind over landet, og som nu ret be-

gynder at få vind i sejlene, kan ikke andet end fryde enhver pædagog – og pædagog burde jo enhver fader og moder være. At barnet bør være i virksomhed, så vidt muligt fra sol står op til sol går ned og længere endnu – at lediggang og driveri er fandens hovedpude – at på den anden side det at være i virksomhed skal stå som udtryk for barnets lyst og ikke for tvang, og at dette ikke kan nås, medmindre virksomheden afvekslende beskæftiger alle barnets evner; ... Men målet er jo: en sund sjæl i et sundt legeme; det siges snart så tit, at det er en trivialitet, som overhøres. Og når derfor sandheden bliver ført frem fra en side, som kræver opmærksomhed, så er der al grund til at smede, mens jernet er varmt, for at den yngste slægt kan blive lidt hurtigere i vendingen end den, der nu er den afgørende Formålet er altså: At skaffe børnene en adspredelse i deres fritid og en vis del af deres skoletid, som kan 1) fange deres interesse, 2) udvikle deres legemlige sundhed, 3) udvikle deres snarrådighed, men hæmme deres egenrådighed – hvor forstyrrende virker denne ikke evig og altid i de uordnede lege - kort sagt: give børnene sans for en sjælelig og legemlig såre betydningsfuld beskæftigelse, som får dem til at glemme meget, som er af det onde«.

Artiklens maleriske indledning med Vestenvinden er tankevækkende, idet netop sport (f.eks. boldspil) i samtiden blev karakteriseret som »engelsk«.

Ludvig Beck stillede sig i spidsen for en komité, der resulterede i dannelse af Silkeborg Legepladsforening. Komiteen henvendte sig igen til offentligheden gen-

Silkeborg Idrætsforening Fremad. Glarmestersvend Holger I. Pedersen (f. 1883) i fuldt sportsudstyr omkring 1905. Foto i Silkeborg Lokalarkeiv.

nem Silkeborg Avis i maj 1897 i en artikel med overskriften »Om en lege- og sportsplads i Silkeborg«. Heri stod blandt andet:

»Meningen med disse legepladser er at skaffe plads til ordnede lege (fodbold, langbold o.fl.) for skoleungdommen til legemets opdragelse og for tillige at fremme sans for lovbundet samarbejde til opnåelse af et fælles mål. Det vil – om denne sag føres igennem her i byen – tillige opnåes at få en tidssvarende sportsplads for alle venner af sund motion, og sagen kan altså på dobbelt måde siges at være en

kommunal opgave« (Silkeborg Avis 4.5.1897).

Selve komiteens sammensætning er interessant. Den bestod af følgende: Ludvig Beck, Bjerrum, skoleinspektør, L. Jørgensen, bagermester og næstformand i håndværkerforeningen, Kirkeskov, real-skolebestyrer, Th. Lang, skolebestyrerinde, F. Lund, læge og formand for roklubben, Lyngby, redaktør og formand for boldklubben, Niels Morthensen, manufakturhandler, Sophus Sørensen, redaktør, pastor Viberg, formand for skolekommissionen, Vinther, seminarieforstander og Wahl, redaktør. Det er altså byens skolefolk, presse og idrætsledere på tværs af alle politiske skel. Bemærkelsesværdigt er det, at bagermester Jørgensen kun omtales med en henvisning til håndværkerforeningen, da han faktisk også var formand for Gl. Skanderborg Amts Skytteforening.

Silkeborg Legepladsforening holdt konstituerende generalforsamling den 2. juni 1897 og havde allerede fra starten 170 medlemmer. Ludvig Beck blev formand.

Foreningens målgruppe var Silkeborgs skolebørn, som kunne gå til »ordnet leg« om eftermiddagen. For de mindste børn var der sanglege, for de 9-12 årige langbold, og for de større drenge over 12 år var der fodbold. Interesserede voksne var velkomne til at deltage. Instruktørerne var lokale lærerkræfter.

Silkeborg Legepladsforening havde et stort stævne i oktober 1898. Silkeborg Avis sluttede sin reportage med følgende betragtning: »Der er næppe tvivl om, at der her er lagt grunden til et folkesports-

liv efter engelsk mønster, men skal dette fortjenstfulde arbejde lykkes, bør foreningen have støtte såvel af byens borgere som kommunen og vore pengeinstitutter« (Silkeborg Avis 24.10.1898).

Sæsonen 1899 havde også et stort stævne, og Skanderborg Amts Avis gav en begejstret skildring af sportsaktiviteten i Silkeborg:

»Det var noget varmende og oplivende for enhver sportsven i den interesse, hvormed Silkeborgs beboere omfatter sporten Silkeborg er sikkert den eneste by i kongeriget Danmark udenfor København, der kan opvise et sådant eksempel for sportsinteresse, og man må kun håbe, at Legepladsforeningen samme steds af dette lille uheld (mit indskud: vejret) ikke vil lade sig afskrække for fremtidige forsøg i samme retning, så at blikket for sportens navnlig boldspillets betydning som opdragelsesmiddel må brede sig« (Gengivet i Silkeborg Avis 6.7.1899).

Skanderborg Amts Avis roste igen i 1900 Silkeborg Legepladsforening for dens aktivitet: »Vi trænger til, at den opvoksende ungdom vænnes til sund og udviklende idræt. Lediggang og mangel på gode interesser avler slaphed og modtagelighed for allehånde laster; sporten derimod lægger beslag på sine udøvers allerbedste evner og udvikler snarrådighed, selvtillid og et frejdigt syn på livet, egen-skaber, som man desværre altfor meget savner hos ungdommen i vor enerverende tid« (Gengivet i Silkeborg Avis 20.7.1900).

Silkeborg Legepladsforenings aktiviteter kulminerede i 1900. Ludvig Beck flyt-

ter det år væk fra Silkeborg, og det er, som om foreningen uden Ludvig Beck ikke kan fastholde fremgangen. Foreningen sygner hen. Andre må tage over.

Den svenske gymnastik sejrer

Gymnastikken i Gl. Skanderborg Amts Skytteforening havde fremgang omkring århundredskiftet. Den svenske gymnastik slår igennem og sejrer på Silkeborgegnen i perioden 1900-1903. Dette gennembrud kan man følge i de årlige gymnastikopvisninger.

Skytteforeningen holdt i 1900 en særskilt gymnastikfest i Lunden. Otte kredse mødte til opvisning: Linå (9 mand), Skjellerup-Nygårde (8 mand), Bakbjerg (9 mand), Mausing (9 mand), Gødvad (12 mand), Them (9 mand), Salten (10 mand) og Virklund (8 mand). Silkeborg Avis bragte en stor artikel på forsiden om denne gymnastikfest, og avisen gør sig her nogle mere overordnede betragtninger over gymnastikken:

»March og løb er et udmærket middel til at skaffe bedre holdning, og i enhver god »svensk« dagsøvelse findes dette da også indført, men kun en enkelt af de kredse, vi så i går, brugte marchen Var de stående øvelser ikke ulastelige, så må det siges, at der i højde- og længdespring samt voltigering præsenteredes endog særdeles smukke ting. Heri var de vældige springbræt dog ikke helt uden skyld. En sådan .. er jo i stand til at slynge sin mand helt op mellem trætoppene, hvilket kan se meget flot og imponerende ud, men praktisk set var det dog bedre, om man benyttede den hårde jord til opspringet. Skal man f.eks.

over en grøft eller et gærde, så er der såvist intet springbræt til at give opspringet mere kraft. Gymnastikken bør aldrig gå ud på rekord- og præmiejageri. Man bør ikke falde i begejstring, fordi en Bech-Olsen har knækket ribbenene på en amerikansk bryder. Men gymnastikforeningen har haft en rem af huden. Ofte har man lagt for stor vægt på, »hvad der tog sig ud« til præstationen«. (Silkeborg Avis 28.5.1900).

Den fremviste gymnastik var dog den traditionelle danske gymnastik. Gødvad vandt holdkonkurrencen ved at give opvisning i dansk gymnastik. Men avisens referat er en lang fortale for den »svenske« gymnastik og en kritik af den traditionelle gymnastiks satsning på de voldsomme spring, individuelle præstationer, præmiejageriet m.m. Avisen ønskede klart en satsning på den nye svenske gymnastik. Imidlertid hørte gymnasterne ikke rigtigt efter, idet kun to ud af 10 kredse det følgende år viste svensk gymnastik. Dansk gymnastik var fortsat dominerende.

Gl. Skanderborg Amts Skytteforening – formodentlig på foranledning af den lokale delingsfører-forening og på linie med Silkeborg Avis' holdninger i 1900 – søgte i 1902 at fremme den svenske gymnastik ved direkte at ophæve enkeltmandspræmierne ved gymnastikforeningen. Gymnastikken skulle fremover være – som den svenske gymnastik lagde op til – en holdidræt. Det blev taget meget unødigt op af de aktive. Gymnastikopvisningen i 1902 blev formodentlig derfor en stor skuffelse, idet kun seks hold gav opvisning. Silkeborg Avis skrev herom:

Silkeborg Idrætsforening Fremad omkring 1905. Kappængere parat til 5 miles kappgang med Silkeborg Sygehus i baggrunden. Foto i Silkeborg Lokalkærv.

»Grunden til den mindre deltagelse må vistnok for størstedelen tilskrives misforståelse med, at enkeltmandspræmierne for gymnastik er bortfaldne. Når der gives enkeltmandspræmier for skydning, skulle man også synes, at det er uretfærdigt ikke at give enkeltmandspræmier for gymnastik« (Silkeborg Avis 23.6.1902)

Gl. Skanderborg Amts Skytteforening søgte at vende tilbagegangen ved at vedtage, at alle kredse, der ønskede økonomisk tilskud, skulle deltage i den årlige opvisning.⁷ Dette tiltag virkede, idet hele 12 hold mødte til opvisning det følgende år. Og den svenske gymnastik fik overtaget, idet den under betegnelsen »ny dansk« gymnastik vistes af 10 kredse ud af de 12 kredse. Svensk gymnastik havde sejret lokalt.

I borgerskolens gymnastiksal

Gl. Skanderborg Amts Skytteforening indbød den 27. marts 1904 til gymnastikopvisning i Borgerskolens gymnastiksal. Gymnastikken gik herved fra at være en del af en folkefest i Lunden til at være en særskilt gymnastik-begivenhed. Amtsforeningens årlige gymnastikopvisninger fandt sted på Borgerskolen i Silkeborg i perioden 1904-1941.

Det første år deltog 13 kredse (hold) med i alt 180 gymnaster. Kun Them-kredsen viste gammel dansk gymnastik, de øvrige viste svensk gymnastik. Opvisningen blev bedømt, og af den aftrykte bedømmelsesliste fremgår det tydeligt, at der blev taget specielt hensyn til de svenske dyder, herunder ikke mindst antallet af gymnaster. Publikum svigtede imidlertid begi-

venheden, og det faldt Silkeborg Avis for brystet: »For det kan formodentlig ikke være rigtigt, når det siges, at størstedelen af Silkeborgs ungdom hellere vil se noget tarveligt varietégøgl, en mand, der spiser blå, eller en »dame uden underkrop«, end sunde og gode legemlige øvelser ved en gymnastikopvisning!« (Silkeborg Avis 28.3.1904).

Fremgangen fortsatte det følgende år. 17 kredse med ca. 300 gymnaster gav opvisning, og alle hold viste svensk gymnastik. Silkeborg Avis glædede sig over udviklingen:

»Gymnasterne har fået øjnene op for, at gymnastikken ikke øves med præsentationen for øje, men udelukkende for gymnastikkens egen skyld. I »gamle dage« – og det er forresten ikke så forfærdelig længe siden – var hovedformålet med gymnastikken at præstere noget, der »tog sig ud«, og voltigering og smidighedsøvelser indtog den dominerende plads ved alle gymnastikfester. Nu er det derimod de stående øvelser samt øvelser i ribber og bomme, der har indtaget førsterangspladsen, mens springene kommer i anden række« (SA 10.4.1905).

Skoleinspektør Mortensen holdt efter opvisningen i 1905 en tale, hvor det blev understreget, at det drejede sig om at få kroppen ind under menneskets vilje. Det var et traditionelt tema i den svenske gymnastiks ideologi. Silkeborg Avis tilskrev i vid udstrækning gymnastiklærer K.P. Knudsen, Silkeborg æren for, at den svenske gymnastik sejrede.

Gymnastikken var lokalt i perioden en idræt for mænd. Serup-kvindernes succes

i 1887 blev ikke fulgt op. Men i 1907 indtrådte kvinderne igen, idet fem kvindehold deltog i den årlige gymnastikopvisning på Borgerskolen. Kvindernes indtræden blandt gymnasterne var eneste positive moment i slutningen af dette årti. Ellers var der igen stagnation og tilbagegang på den lokale gymnastikfront. Den umiddelbare anledning var et ønske fra gymnaster og delingsfører-foreningen om, at sammenkædningen mellem de økonomiske tilskud og deltagelse i opvisningen på Borgerskolen skulle ophøre. Det var skytteforeningen ikke meget for, men det blev trumfet igennem på generalforsamlingen i 1907 med virkning fra 1908 (Silkeborg Avis 25.3.1907). Og herefter faldt holddeltagelsen til opvisningen til gymnastikken generelt i foreningen. Den store skyttefest i Silkeborg 1908 ændrede ikke på denne negative udvikling.

Gl. Skanderborg Amts Skytteforening.

Medlemmer 1900-1909.⁸

	Gymnaster	Skytter
1900	153	606
1901	167	625
1902	238	695
1903	252	821
1904	208	632
1905	300	633
1906	301	682
1907	200	647
1908	180	628
1909	168	577

Fodboldklubben Fremad og andre

Silkeborgs idrætsliv omkring 1900 bestod efter Legepladsforeningens hensygnen af: Silkeborg Roklub fra 1890, Silkeborg Boldklub, som allerede var en realitet i 1897 og med kriket som aktivitet, Silkeborg og Omegns Cykelklub, der var stiftet i sommeren 1900 med 50 medlemmer og året efter havde 100 medlemmer, og 1901 etableredes Fodboldklubben i Fremad. Der var i perioden en række andre initiativer af mere ustadig karakter. Arbejdernes Idrætsforening var oprettet i 1898, en tennisklub var aktiv i perioder, og ved flere lejligheder blev der oprettet gymnastikhold især for kvinder under Marie Brandts ledelse. Byens idrætsliv var dog – i lighed med gymnastikken på landet – langt fra stabil. Det gik op og ned med interessen. Den nye store forening blev ovennævnte fodboldklub Fremad.

Fremad var i aktivitet i 1901. Foreningen blev de første år kaldt lidt forskelligt: »fodboldklub«, »sportsklub«, »idrætsklub« o.lign., men dens officielle navn blev Silkeborg Idrætsforening Fremad. Aktiviteten var især inden for det område, vi i dag vil kalde for atletik. Foreningen søgte i 1902 kommunen om et beløb til sine aktiviteter. Silkeborg Avis bragte den 12. september 1902 følgende referat fra kommunalbestyrelsens debat under overskriften »En sportsdiskussion«:

»Hammer havde set nogle unge mennesker hale ud ad vejen med tungen ud af halsen, og hvis det var medlemmer af Fremad, var han ikke særlig begejstret for at give tilskuddet, da en sådan sport næppe var sund, men tværtimod skadelig for

hjertet. Sejersen anbefalede andragendet med den motivering, at sporten afholdt en del af de unge mennesker fra at drive omkring på gadehjørnerne, hvilket sikkert heller ikke er sundt for hjertet og andet. Grabow oplyste, at foreningen ville til at drive diskos- og spydkastning, og det var jo en meget god sport. Kristiansen så absolut med mildere øjne på fodbold end på cykling. Kristensen var ligeledes velvilligt stemt for den omtalte sport. Det vedtoges med alle stemmer mod Hammers at yde et tilskud på 30 kr. een gang for alle«.

Denne debat og de 30 kr. gjorde et dybt indtryk på foreningen. På en stiftelsesfest i 1904 – godt halvandet år efter debatten – kom det frem i en af talerne:

»Bagermester A. Stilling (tog ordet), for på klubbens vegne at udtale en tak til medlemmerne, de aktive som de passive, til pressen, der altid havde stillet sig velvilligt overfor klubben, og endelig til byrådet, der ved at yde et bidrag til klubben havde ligesom givet den et officielt stempel, der var mere værd end selve bidraget. Han ville dog på det bestemteste protestere imod en udtalelse fra et af byrådsmedlemmerne, der havde kaldt klubbens øvelser for narrestreger. Det er ikke narrestreger (Nej!). Vor forening virker opdragende og udvikler og styrker legemet. Vore unge idrætsmænd »løber ikke med tungen ud af halsen« (Nej!)«.

Redaktør Lyngby holdt også en tale under denne stiftelsesfest, og avisen refererede følgende: »De unge idrætsmænd får efterhånden, som de udvikler deres legeme, respekt for dette. De opdager, at det har en langt større værdi, end de mange

gange aner. De bliver hverken bøller eller hængehoveder, men lærer at se lyst og frit på livet. At eje et sundt legeme er en kapital, som ikke kan værdsættes højt nok. Man lærer som idrætsmand at vogte sig for mange af de pletter, som andre ofte får på sig. Her i denne forening undgår medlemmerne således en slem plet, nemlig spiritus-pletten« (Silkeborg Avis 11. april 1904).

Silkeborg Avis gav i 1902 en reportage fra Fremads sportsstævne. Avisen havde den løftede pegefing fremme, men afrundede dog med en uforbeholden støtte til god sport:

»Kapgang er måske sundt, når de unge mennesker blot har et godt hjerte, men smukt er det absolut ikke. De brave sportsmænd arbejder så voldsomt med armene og vrikker så stærkt med den del af legemet, der er højest, når de sanker kartofler, at det absolut overskred grænsen for det skønne. Det ville sikkert være en heldig reform, om man præmierede smuk gang i stedet for hurtig gang. Hovedindtrykket af kampen var, at de unge mennesker arbejder med iver og interesse for deres sport, og der er intet bedre opdragelsesmiddel end stærk vakt interesse for noget sundt og godt. De unge sportsmænd fortjener derfor al anerkendelse og støtte...« (Silkeborg Avis 22.9.1902).

På stævnet i 1902 fik Silkeborg sin første sportsstjerne, idet snedkerlærling Charles Westergaard vandt det danske mesterskab i 5 mil i tiden 3 timer 54 minutter og 28 sekunder.

Silkeborg Avis ved især redaktionssekretær Frederik Egeberg sikrede en meget

Silkeborg Idrætsforening Fremads fane omkring 1910. Fanen blev senere overtaget af Silkeborg Idrætsforening af 1917. Foto i Silkeborg Museum.

fin og kommenterende dækning af det lokale idrætsliv både på landet og i byen. Fremad afholdt et stort internationalt stævne i sommeren 1907, og Frederik Egeberg brugte anledningen til gøre sig nogle overvejelser om gymnastik og sport:

»Vi er ikke nogen ildtilbeder af den frie idræt; den kan let forlede til præmiejagteri og sportsmaner, ligesom den i mange henseender er ensidig. Som opdragende middel står gymnastikken langt over idrætten. Men den har sin store betydning deri, at den navnlig om sommeren formår at samle de unge til sunde øvelser, hvorved de ikke fristes til at bruge deres tid på

Charles Westergaard. „Fremad“ Silkeborg.
Indehaver af dansk Mesterskab i Kapsang.

Charles Westergaard omkring 1910. Byens idræt havde åbenlyst intet mod medaljer og andre synlige sejrbeviser. Den svenske gymnastiks ideologer vendte sig skarpt mod dette præmierytteri. Foto i Silkeborg Lokalkarkiv.

dårlig måde. Det var en fest ved fællespisningen i aftes at se de mange friske sundhedsstrålende ansigter, der ikke behøvede at ty til kong Alkohol for at få farve i kinderne. Derfor bør byens borgere se med velvilje på de unges arbejde Når da blot styrmændene fremdeles vil holde den gode kurs, så skal Fremad nok fremdeles vedblive at svare til sit navn« (Silkeborg Avis 1.7.1907). Det oplyses endvidere, at Fremad havde 320 medlemmer. Til sammenligning kan nævnes, at der i alle Gl. Skanderborg Amts Skytteforenings gymnastikkredse alt i alt i året 1907 var optegnet 200 gymnaster.

Silkeborg fik i 1910 et internationalt gymnastikinstitut ved H.G. Junker. Unge mennesker fra store dele af den engelsktalende verden kom til Silkeborg for at få en idrætsuddannelse, og de deltog med jævne mellemrum i byens idrætsliv, f.eks. kriket og fodbold.⁹

Silkeborg Idrætsforening Fremad var byens store idrætsforening i perioden 1901-1915. Foreningens udgangspunkt var atletikken, men man inddrog også andre aktiviteter, f.eks. fodbold, kriket, terrænløb og gymnastik. Og foreningen arrangerede en række sportsstævner med meget varieret indhold lige fra svømning til boksning. Foreningen gik ind i 1915 på grund af økonomiske vanskeligheder, og efter et forgæves forsøg på at retablere foreningen i 1916 lykkedes det i 1917

under navnet: Silkeborg Idrætsforening af 1917 med lærer J.C. Ravn som formand.

Fodbold på landet

Silkeborg Legepladsforening havde allerede i 1898 taget fodboldspillet op, men da foreningen i 1901 igen satte en kamp på programmet, mente avisen, at det var noget ganske nyt. Fodboldspillet havde ikke fundet hævd i Silkeborg i 1901, og avisen var også noget i vildrede med hensyn til det nye spil: »Fodboldsporten kan, dreven på urette måde, udarte til noget af det mest forrående på hele jordkloden, men når det drives, som den skal og bør, så er den overordentlig kraftudviklende og morsom, ikke alene for spillerne, men også for tilskuerne« (Silkeborg Avis 20.5.1901).

Der skulle såmænd gå henved 16 år endnu, før fodboldspillet med en vis ret kunne siges at være kendt i byen Silkeborg. Anderledes i oplandssognene. I tidsrummet ca. 1905-1917 blev der spillet fodbold i Ry, Fårvang, Røgen, Them, Gjern, Linå, Gjessø, Østerbording, Sinding, Frederiksdal, Mausing, Sorring, Voel, Funder, Gl. Rye, Vinderslev m.m. Der var ikke tale om stabile fodboldklubber, men det fremgår tydeligt af avisreferaterne, at fodboldspillet var meget mere udbredt på landet omkring Silkeborg end i selve byen.

Linå Fodboldforening – andre gange kaldet for Linå Boldklub eller Linå Fodboldklub – havde en årrække omkring 1907-1911 stor tilslutning til spillet i Linå, og det foregik på den »smukke sportsplads ved A. Petersens gård«. Træ-

erne voksede dog ikke ind i himlen for fodboldspillerne i Linå. Linå-klubben havde i september 1907 udfordret et hold fra Skanderborg, 300-400 tilskuere mødte op på sportspladsen i Linå, og her så de udeholdet vinde knusende. Silkeborg Avis søgte i sin reportage at sløre det katastrofale resultat ved kun at oplyse, hvordan det gik i hver halvleg, nemlig 6-1 og 6-0. Direkte at skrive, at gæsterne vandt 12-1, må have været for hårdt! Men bagefter var der fællesspisning på Linå Kro.

Der findes enkelte erindringer om fodboldspillet i denne tidlige periode:

Niels Jensen: »Peter Jensen og jeg startede i 1917 Funder Fodboldforening. Han blev formand, og jeg var kasserer. Den første fodboldbane var på min fars mark. Vi rejste et par stolper og lagde en på tværs til mål. Der var ingen net. Vi spillede kampe mod nabosognene, f.eks. Them, Gjessø og Linå. Vi havde ingen klubdragter. Nogle spillede i shorts, andre i lange bukser og i almindelige sko. Klubben ejede fodbolden. Vi spillede fodbold om sommeren og gjorde gymnastik om vinteren«. ¹⁰

Asmus Pape: »Som ung gik jeg til gymnastik her i Funder. Først lavede pigerne gymnastik, så kom karlene. Jeg har også været med i skytteforeningen, hvor jeg var formand i en periode. Når jeg var på ferie omkring 1916, var jeg også med til at spille fodbold. Jeg stod på mål, fordi jeg ikke ville løbe rundt ude på banen. Jeg husker, at vi spillede mod Them og vandt. De havde vist ikke spillet før«. ¹¹

Jens Zakariasen voksede op i Them, og han ledede i mange år gymnastik i

1920'erne efter et ophold på Ollerup i 1923-24. Men før den tid havde Jens Zakariasen også spillet fodbold i Them, og herom har han berettet:

»Så vil jeg fortælle lidt om fodbold. Det første jeg kan huske, var da jeg som dreng spillede fodbold ude på Rygesmindes mark, overfor mejeriet. Der var i mange år en fodboldbane, men ingen omklædningsrum. Her på Lærkeholt havde vi også fodbold, men til sidst blev der bane omme bag Skovridergården. Vi havde en lærer, der hed Fogh, og han var ivrig fodboldspiller. Vi blev nu aldrig rigtig dygtige til at spille fodbold i den tid, jeg spillede. Men Fogh var gerne med, når vi skulle til kamp i Gl. Rye, og det var vi en gang om året, men vi tabte hver gang«. ¹²

Fodboldspillet havde således godt tag i landbougdommen i denne periode. Der var ingen formel struktur på turneringen. De enkelte klubber udfordrede hinanden, eller inviterede et par klubber til en dags-turnering. Traditionelt var der efterfølgende fællesspisning og fest i det lokale forsamlingshus.

Kvinderne sikrer gymnastikkens fremgang

Gl. Skanderborg Amts Skytteforening havde søgt at fremme gymnastikken på egnen. Med varieret held. Perioden 1900-1906 var en fremgangsperiode, hvor den svenske gymnastik blev den altdominerende i forhold til den gamle danske gymnastik. Men perioden 1907-1913 var præget af stagnation og tilbagegang.

Gymnastikken oplevede igen en moderat fremgangsperiode i årene 1914-

1919, hvilket især skyldtes, at kvinderne i langt større antal viste sig med egne gymnastikhold. Gymnastikken på egnen var blevet en idræt for både mænd og kvinder.

Amtsopvisningen i marts 1916 bød på endnu en nyskabelse, idet de tidligere holdkonkurrencer i form af pointgivning blev afskaffet til fordel for en kort bedømmelse af stævnets to dommere. (Silkeborg Avis 27.3.1916).

Silkeborg var i perioden værtsby for flere nationale og internationale gymnastikkurser. Gerne afholdt på byens to seminarier eller på H.G. Junkers Institut. Denne aktivitet ser dog ikke ud til at have haft større indflydelse på den lokale gymnastikbevægelse. Den finske gymnastikpædagog Elli Bjørksten stod i 1913 for et stort og senere meget berømmet kursus i Silkeborg. Men heller ikke dette kursus vakte megen opmærksomhed lokalt.

Forholdet mellem skytter og gymnaster ændrede sig i denne periode, idet skytternes antal faldt markant, mens gymnasternes antal steg moderat. Resultatet blev, at gymnasterne kom i flertal i foreningen.

Der var i perioden fra 1880'erne til ca. 1920 ingen tegn på lokal splittelse mellem skytter og gymnaster. Foreningens formand fra 1914, lærer Skorstensgaard, Nørreskov Bakke var en agtet gymnastikleder. Den landsdækkende splittelse mellem skytter og gymnaster vandt dog indpas lokalt. Fjendskab var der ikke tale om, men snarere en erkendelse af, at man reelt var to foreninger i een. At skyttesagen og gymnastikken ikke nødvendigvis hang sammen. Og antallet af medlemmer, der deltog i såvel skydning som gymnastik,

var stærkt begrænset. Delingsførerforeningens formand, Søren Pedersen, Them foreslog derfor på generalforsamlingen i 1919, at foreningen blev splittet. Det blev afvist med henvisning til det gode forhold. Initiativet resulterede dog i en navneændring til »Gl. Skanderborg Amts Skytte- og Gymnastikforening«. Foreningens to paragraffer lød:

»§1. Foreningens formål er at vække og styrke den nationale ånd, som er den bedste borgen for landets frihed og selvstændighed, og at udvikle folkets evne og styrke dets vilje til at værge fædrelandet.

§2. Foreningen søger at nå dette mål dels ved udbredelse af færdighed i skydning og legemsøvelser i kredsene og dels ved til opmuntring heraf at afholde skytte- og gymnastikfester enten for hele foreningen eller del af den.«¹³

Niels Bukh erobrer Silkeborg 1921

Gymnastikken fik et løft på Silkeborgegnen i 1920'erne, og det kan meget vel have sit udspring i et stort Niels Bukh-arrangement i Silkeborg i 1921. Gl. Skanderborg Amts Skytte- og Gymnastikforening inviterede Niels Bukh og hans elitehold til Silkeborg for at give en opvisning i Teatersalen. Amtsforeningen gik sammen med en række foreninger i Silkeborg om arrangementet. Medunderskriverne til avisannonceringen var: borgmester Martin Pedersen, gårdejer Søren Pedersen (formand for delingsførerforeningen), gymnastiklærer Knudsen, redaktør Sophus Sørensen (formand for turistforeningen), gymnastiklærerinde fru Emborg, snedkermester Sofus Jørgensen (for-

Gl. Skanderborg Amts Skytteforening. Medlemmer 1911-1928.^{xiv}

	I alt medlemmer	Heraf skytter	Heraf gymnaster	Heraf gym/mænd	Heraf gym/ kvinder
1911:	479	424(1)	115(1)	-	-
1912:	611	411(2)	214(2)	-	-
1913:	562	408(3)	184(3)	84	70
1914:	711	(398)(4)	(313)(4)	(199)(4)	114
1915:	621	276	345	203	142
1916:	631	274	357	210	147
1917:	572	265	307	198	109
1918:	773	411(5)	362	216(5)	186(5)
1919:	810	438	372	-	-
1920:	635	432(6)	259(6)	114	145
1921:	734	379(7)	405(7)	254	151
1922:	859	297	562	413	149
1923:	718	246	472	320	152
1924:	869	257	612	389	223
1925:	742	146	596	373	223
1926:	662	148	514	279	235
1927:	721	148	573(8)	320	253
1928:	783	145	638	346	292

1) Heraf 60 medlemmer, der både er skytter og gymnaster.

2) Heraf 42 medlemmer, der både er skytter og gymnaster.

3) Heraf 30 medlemmer, der både er skytter og gymnaster.

4) Tallene dette år er noget ugennemskuelige. De eneste helt sikre tal er formodentlig de 711 aktive og de 114 kvindelige gymnaster, men de øvrige tal er givetvis tæt på de virkelige tal.

5) Antallet af mandlige og kvindelige gymnaster er sammenlagt større end antallet af gymnaster, hvilket nok skyldes, at et ukendt antal (formodentlig 40) mænd er både skytter og gymnaster. Hvis det er rigtigt, så burde antallet af skytter sættes til 451.

6) Heraf 56 medlemmer, der både er skytter og gymnaster.

7) Heraf 50 medlemmer, der både er skytter og gymnaster.

8) Desuden var for første gang nævnt andre kategorier end mænd/kvinder, nemlig 44 drenge, 37 småpiger og et motionshold med 19 mænd.

Gymnastikhold fra Them fra sidst i 1920'erne med lederen Jens Zakariasen. Foto i Silkeborg Museum.

mand for håndværkerforeningen), købmand Damgaard (næstformand i amtsforeningen), seminarielærer K. Knudsen (formand for højskoleforeningen), forstander H.G. Junker, lærer K.P. Skorstensgaard (formand for amtsforeningen) og seminarielærer Ravn (næstformand for delingsførerforeningen). Niels Bukhs besøg var således en begivenhed for hele Silkeborgs befolkning. Og initiativet blev en overvældende succes. Teatersalen var stuvende fuld.

Silkeborg Avis bragte under overskriften »Niels Bukhs gymnaster erobrer Silkeborg« en begejstret artikel. Artiklen vidnede om, at gymnastikken var ganske forskellig fra, hvad man var vant til at se ved gymnastikopvisninger:

»Derefter gav 6 af gymnasterne, kun iført mørkeblå svømmebukser og gymnastiksko, tilskuerne et indblik i Niels Bukhs »værksted«. Ved hjælp af den såkaldte »primitive gymnastik« udvikles og smiddiggøres musklerne, så de lystret det mindste vink fra hjernen. For den ukyndige tilskuer så det nærmest ud som menneskeplageri. I 20-25 minutter arbejdede de 6 unge karle uafbrudt, ikke en hvilepause holdt de, og det gik som lyn og torden. De vendte, vred og drejede sig på de mest sindsforvirrende måder, de æltede og bearbejdede hinandens muskler, så man skulle tro, de var bleven radbrækkede. Men da de 6 raske gutter under en sand bifaldsorkan marcherede ud, havde denne »stroppetur« tilsyneladende ikke taget

så stærkt på dem som en almindelig gymnastiktime efter de hidtil anvendte systemer« og senere: »Og springene på buk, plint og hest var så imponerende og helt igennem så beherskede, at bifaldet gang på gang brød løs. Det kulminerede, da opvisningen afsluttedes med en række flotte smidighedsøvelser, og da de raske gymnaster ... under sang og med fanen i spidsen marcherede ud, lød der et så kraftigt bifald, at lysekronerne var i alvorlig fare«. (Silkeborg Avis 4. april 1921).

Niels Bukhs specielle videreudvikling af den svenske gymnastik fik betydning for gymnastikken på Silkeborgegnen. Den mandlige gymnastik fik et vældigt opsving i 1920'erne, og inspirationen kom fra Niels Bukh og Ollerup Højskole. Flere delingsførere på egnen tog på Ollerup og fik deres gymnastikuddannelse og kom tilbage i kredsen og praktiserede den Bukhske bevægelsesgymnastik.

Gymnastikkens gennembrud på Silkeborgegnen skete således ganske sent. Det var hverken den gamle danske eller den traditionelle svenske gymnastik, der skabte et bredt grundlag for den lokale gymnastik. Vendepunktet kom i 1920'erne under indflydelse af den Ollerupske bevægelsesgymnastik.

Fodbold vinder frem i byen

Silkeborgs idrætsliv var før 1917 domineret af fri idræt (atletik), kricket, rosport, tennis, cykling og i perioder gymnastik. Derimod havde fodboldspillet ikke markeret sig som en stabil sportsgren. Silkeborg Idrætsforening af 1917 tog imidlertid fodboldspillet til sig og gav det en helt

anden status end hidtil. Foreningen havde ganske vist hockey, kricket, terrænløb, atletik m.m. på programmet, men det blev fodboldspillet, der i løbet af 1920'erne blev foreningens store aktivitet. Det var ikke kun i Silkeborg Idrætsforening af 1917, at fodboldspillet vandt frem. Det samme skete i de nye klubber, der skød frem i det følgende tiår: Silkeborg KFUM (1918), Alderslyst Boldklub (1921) og Arbejdernes Idræts Klub (1926). Fodbold blev på mange måder byens massesport - dog uden at det resulterede i nogen nævneværdig elite.

Silkeborg Atletklub blev stiftet i 1918, og hermed kom der struktur på de sporadiske tiltag, der havde været inden for boksning og brydning. Klubben høstede ret hurtigt gode resultater på eliteniveau. Og foreningens økonomi var funderet på de i byen velkendte baller, som blev afholdt hver 14. dag.

Mens fodboldspillet vandt frem i Silkeborg by efter 1917, kan man fornemme den modsatte udvikling i oplandet: Fodboldspillet sygnede hen. Idrætslivet på egnen kom således i 1920'erne til at bære præg af, at på landet drev de gymnastik om vinteren, mens i byen blev der dyrket sport om sommeren. Først med håndboldspillet fremmarch sidst i 1930'erne og især i 1940'erne og 1950'erne genvandt sporten en stor position i landbobefolkningens idrætsliv.

Gymnastik i by og på land

Silkeborg Gymnastik Forening (SGF) blev stiftet omkring 1920, og hermed kom der stabilitet ind i byens gymnastik.

Alfred Anderen (f.1902) var maskinarbejder på Silkeborg Maskinfabrik, og han kom med i SGF 1922. Og han har berettet følgende:

»Jeg mener, det var købmand Arne Weng, som startede Silkeborg Gymnastikforening i sin tid. Arne Weng havde to brødre, som arbejdede på maskinfabrikken, og mon ikke det var dem, som fik mig med, da jeg var udlært. .. Vi havde først en seminarist som gymnastikleder, og derefter fik vi en bager Sørensen. Det var voksne unge, som gik til gymnastik. Og alle mulige slags unge: papirarbejdere, maskinarbejdere, handelsskolefolk, håndværkere som murer, tømrer, snedker, blikkenslager og bager. Der var også en sukkerkoger, og nogle seminarister havde vi alt. Det var en broget skare. Det var udlærte folk, da lærlinge dårligt kunne gå til gymnastik, når de skulle passe teknisk skole eller handelsskolen om aftenen. Vores gymnastik var vel Niels Bukhs gymnastik. Niels Bukhs gymnastik var bevægelsesgymnastik, mens den svenske gymnastik mere var stillingsgymnastik. Hos Bukh gik øvelserne over i hinanden, så gymnasterne ikke standse-
de op«. ¹⁵

Silkeborg Gymnastik Forening var medlem af Gl. Skanderborg Amts Skytte- og Gymnastikforening, og SGF fik en ret fremtrædende position inden for gymnastikken i amtsforeningen. Blandt andet var det ovennævnte bager Sørensen, der ledede amtsforeningens opvisningshold på landsstævnet ved Dybbøl i 1928. Alfred Andersen blev gymnastikleder i 1926, og han ledte ligeledes en lang år-

række amtsforeningens hold. SGF var en ganske stor forening med både mænd og kvinder og et specielt elitehold for de bedste mandlige gymnaster.

Gymnastikken i sognene rundt om Silkeborg fulgte et nogenlunde fast skema. Gymnastikken var en vinteraktivitet, som fulgte skiftedagene 1. november og 1. maj. Man startede kort efter 1. november og sluttede af sidst i marts eller først i april. Normalt var der tale om en ugentlig gymnastikaften, hvor først kvinderne øvede en time, hvorefter mændene tog over. Gymnastikken foregik normalt i forsamlingshuset.

Agner Zakariassen (f.1910) blev efter konfirmationen gymnast i Them, hvor gymnastikken foregik på Them Afholds-hjem. Han har berettet herom:

»Vi startede med øvelser, der kunne varme os op ret hurtig. Vi marcherede ind under sang og gik på vore pladser. Da Jens blev leder, var det Bukhs gymnastik, vi havde. Før den tid var det Lings system. Lings gymnastik (mit indskud: det samme som svensk gymnastik) var mere stillingsgymnastik, hvor man holdt stillingerne i længere tid. Bukhs gymnastik var bevægelsesgymnastik, hvor det gik ud på at gøre vore muskler mere smidige og os selv mere behændige. Efter gulvøvelserne havde vi gerne en tur i ribberne og så bagefter måske igen på gulvet. Vi sluttede af med spring: kraftspring, flyvespring, overslag. Gymnastikken foregik ved kommandoer. Lederen stod stille og sagde kommandoerne, og så kunne han gå rundt mellem gymnasterne og rette på den enkelte, hvis det var påkræ-

vet. Lederen talte også takten til øvelserne»,¹⁴

De enkelte gymnastikkredse afsluttede normalt med to opvisninger: Først en opvisning i det lokale forsamlingshus og dernæst ved den store fælles opvisning, som amtsforeningen afholdt på Borgerskolen i Silkeborg. Amtsforeningens opvisningshold bestod af de bedste gymnaster i de forskellige kredse, og de deltog i fælles-træning ligeledes på Borgerskolen i Silkeborg. Land og by var nært forbundet på gymnastikkens område i hele perioden.

Gl. Skanderborg Amts Gymnastikforening 1929

Gl. Skanderborg Amts Skytte- og Gymnastikforening blev i 1920'erne i høj grad en gymnastikforening. Da skytterne var dominerende havde der været plads og stor velvilje i forhold til mindretallet, gymnasterne. Gymnasterne ønskede imidlertid ikke som markant flertal at have skytterne med som mindretal inden for sin organisation. Delingen skete i gensidig fordragelighed på generalforsamlingen den 27. marts 1929. Skytterne ønskede ikke at lægge hindringer i vejen for gymnasterne, men det lå lidt i luften, at skytterne var lettere forundret over gymnasternes fremturen og profilering (Silkeborg Avis 30.3.1929).

Splitelsen mellem skytter og gymnaster var et landsdækkende fænomen. Splitelsen førte på landsplan til en skarp profilering af den dominerende »gymnastik-ideologi«, og det skete ved på bombastisk vis at skildre »skytterne« som »de andre« som ville noget helt andet end det, gym-

nasterne ønskede og stod for. I denne tilspidsede situation var der ikke basis for nævneværdige nuancer eller fokusering på fællesskab mellem parterne. Den danske skytte- og gymnastikforening var en tvedelt bevægelse i 1920'erne, og det endelig brud kom – som på Silkeborg-egnen – i 1929. Gymnasterne brød ud og organiserede sig i De Danske Gymnastikforeninger, der officielt blev stiftet den 1. januar 1930.

Den nye lokale forening, Gl. Skanderborg Amts Gymnastikforening havde stiftende generalforsamling den 19. december 1929 på Højskolehotellet i Silkeborg. Generalforsamlingen blev hurtigt enig om formålsparagraffen:

»Foreningens formål er en åndelig og legemlig sund, dansk ungdom«. Derimod var der nogen debat om paragraf 2, som kom til at lyde: »Dette søges nået gennem gymnastik og andet opdragende ungdomsarbejde« (Silkeborg Avis 20.12.1929).

Debatten gik på, om »anden idræt« burde indføjes på linie med gymnastik. Men det ønskede flertallet ikke, da man frygtede splid mellem gymnaster og idrætsfolk (Silkeborg Avis 20.12.1929). Foreningens formand blev ganske naturligt den tidligere formand for delingsførerforeningen, gårdejer Søren Pedersen, Them.

Gl. Skanderborg Amts Gymnastikforening blev »en ren« gymnastikorganisation med en klar gymnastik-ideologisk profilering. Det virker også, som om kontakten til byens gymnastik i de følgende år blev løsere. Landbo-gymnastikken træ-

Silkeborg Idrætsforening af 1917. Klubbens 1. hold foran klubbuset i 1929. De tre civilklædte herrer til højre er englændere fra H.G. Junkers Institut. Foto i Silkeborg Lokalarbiv.

der mere selvbevidst frem i ønsket om at stå på helt egne ben.

Deltagerne

Hvem deltog i idrætsaktiviteterne? Det kan der godt gives nogle overordnede svar på. Frem til ca. 1907 var det stort set kun unge mænd, der dyrkede gymnastik eller drev sport. Silkeborg Legepladsforening var det eneste større initiativ i perioden, hvor hovedmålgruppen var børn (både drenge og piger). Ellers var det normale, at det drejede sig om konfirmerede ugifte unge mænd - og efter 1907 - kvinder. På landet var det gerne karle og piger på gårdene suppleret med nogle mejerister og eventuelt en ansat i den lokale brugsforening. I Silkeborg tiltrak aktiviteter som roning, tennis og cykling de lidt bedre-

stillede unge mænd, mens boldspillet og gymnastikken tiltrak kontorfolk og faglærte arbejdere. Seminarister deltog også i det lokale idrætsliv, mens lærlinges deltagelse var en sjældenhed. Gymnastikken i Silkeborg tiltrak såvel mænd som kvinder, hvorimod den traditionelle sport først og fremmest blev dyrket af mænd.

Foreningslivet var kendetegnet ved, at det var de aktive unge selv, der sad i bestyrelserne. Og det var også de unge – de lidt mere erfarne – selv, der påtog sig at lede f.eks. gymnastikken. Normen i denne periode var, at gifte folk hverken deltog i idrætsudøvelser eller ledede dem. Det blev dog ændret mod slutningen af perioden, hvor erfarne ledere fortsatte aktiviteten efter giftermål.

By og land indgik på idrætsområdet et

nært samarbejde. Seminarierne leverede højt kvalificerede ledere i form af Ludvig Beck, K.P. Knudsen, Marie Brandt og J.C. Ravn. Frk. Lind var ansat både hos Th. Lang og på Junkers Institut, og hun var en skattet gymnastikleder på egnen under 1. verdenskrig. De toneangivende var aktive både inden for gymnastikken og på sportsområdet. K.P. Knudsen var egnens gymnastikinspektør efter 1910, dommer ved gymnastikopvisningerne, instruktør for Silkeborg Legepladsforening og official ved mange af Silkeborg Idrætsforening Fremads stævner. Frk. Brandt var gymnastikleder, dommer ved gymnastikopvisningerne, instruktør i Legepladsforeningen og med i tennisklubben. Seminarielærer J.C. Ravn var gammel gymnast, gymnastiklærer, næstformand i delingsførerforeningen, ivrig fodboldspiller og initiativtager til stiftelse af Silkeborg Idrætsforening af 1917.

Amtsforeningens ledende mænd, f.eks. formanden bager Jørgensen og forretningsførererne redaktør Lyngby og urmager Hegelund støttede bredt idrætslivet. Bager Jørgensen var med i etableringen af Silkeborg Legepladsforening. Redaktør Lyngby var formand for Silkeborg Boldklub og official ved Silkeborg Idrætsforening Fremads sportsstævner. Urmager Hegelund var ligeledes official ved Fremads sportsstævner.

Redaktørsekretær Frederik Egeberg, Silkeborg Avis, var i perioden en varm tilhænger af den svenske gymnastik. Men han talte også gang på gang sportens sag - hvis den blev drevet ordentligt. Og personligt var han medlem af Silkeborg Bold-

klub og official ved cricket-kampene.

Der er således mange eksempler på, at datidens idrætsdeltagere let kunne agere inden for såvel gymnastikbevægelsen som sportsbevægelsen. Og de har gjort det, dels fordi de fandt det sjovt og spændende, og dels fordi de hermed mente at være med til at virke opdragende på den opvoksende ungdom.

Afrunding

Idrætsbevægelsens gennembrud på Silkeborgegnen må ses som en del af det nye, moderne samfunds fremmarch. Nye tider krævede nye mennesker med udstrakt selvdisciplin og selvagtelse. Den gamle tids hang til slendrian, drikkældighed og urenlighed var der ikke brug for. De nye tider krævede mennesker, der var punkt-lige, ædru og målrettede. Og det krævede en helt ny kropsopfattelse. Nu gjaldt det om, at mennesket satte sin vilje igennem over for kroppen! Og det skete paradok-salt nok ved en meget større kropsbevidsthed. Kroppen skulle holdes ren og i god form. Og som sådan var den samlede idrætsbevægelse - både gymnastikken og sporten - en integreret del af tidens sundhedsvækkelse.

Når man leder efter forskelle - så finder man forskelle. Når man leder efter ligheder - så finder man ligheder. Sådan er det også inden for idrætsforskningen. Den traditionelle idrætsforskning har hævdet nogle principielle modsætninger mellem by-land, højre-venstre og gymnastik-sport. Denne undersøgelse har været åben over for lighederne på tværs af de forskellige skel. Og resultatet er, at der sagtens

kan findes nuanceforskelle, men principielle modsætninger er der ikke tale om. Historien er nok en gang langt mere kompleks.

NOTER OG HENVISNINGER:

- 1 »Jens Bomholts Silkeborg« (red. Per Hofman Hansen og Keld Dalsgaard Larsen (1989)) s.74.
- 2 Silkeborg Museum har gennem en årrække arbejdet med emnet, og museet foretog en midlertidig opsamling i rapporten »Ildræt går jo i blodet. Idrætslivet på Silkeborg-egnen ca. 1880-1960« (Silkeborg Museum 1998). Denne rapport indeholder blandt andet en gennemgang og drøftelse af den eksisterende idrætsforskning.
- 3 Gl. Skanderborg Amts Skytteforenings protokoller for perioden 1886-1929 er benyttet. Forkortet »prokollen«.
- 4 Protokollen 31.10.1888.
- 5 Protokollen 16.3.1889.
- 6 Protokollen 6.11.1886, 5.10.1887, 6.10.1888 og 20.10.1888.

- 7 Protokollen 17.12.1902.
- 8 Ungdom og Ildræt marts 1911.
- 9 Vedrørende H.G. Junkers Institut henvises til min artikel i Silkeborg Museums Årsskrift 1994.
- 10 Interview taget i 1989. Hele interviewet er gengivet i »Historier fra Funder« (1998).
- 11 Interview taget i 1989. Hele interviewet er gengivet i »Historier fra Funder« (1998).
- 12 Fra jubilæumsskriftet »Them GF af 1896. 100 år.« (1996).
- 13 Protokollen 6.4.1920.
- 14 Tallene findes ikke i foreningens protokol, men de er oplyst i Silkeborg Avis, som giver et meget fyldigt referat fra de årlige generalforsamlinger. Tallene stammer fra Silkeborg Avis 25.3.1912, 26.3.1913, 31.3.1914, 31.3.1915, 29.3.1916, 19.3.1917, 2.4.1918, 29.3.1919, 6.4.1920, 4.4.1921, 10.4.1922, 3.4.1923, 31.3.1924, 30.3.1925, 29.3.1926, 28.3.1927, 26.3.1928 og 30.3.1929.
- 15 Interview indsamlet i forbindelse med rapporten »Ildræt går jo i blodet« (1998), hvor hele interviewet er gengivet.

Trøjborg – et indflytterkvarter i Århus omkring 1910

Af Jeppe Norskov

Edvard Møller var født i Ugelbølle i 1888, hvor hans far var gårdejer. Efter sin skolegang tjente han i en årrække som karl på nabogården, hvorefter han i 1909 flyttede til Århus, hvor han skulle aftjene sin værnepligt.

Da det allerede var bestemt, at familiens ældste søn skulle overtage gården, valgte Edvard at blive i Århus, da værnepligten var aftjent. Her fik han arbejde som kusk hos grosserer Hjort i Studsgade, hvor han mødte sin kommende hustru Hulda Andreasen, der arbejdede for grosserer Hjort som kokkepige. Også hun var tilflytter. Hulda var opvokset i Svorbæk ved Odder, hvor hendes far var teglbrænder. Hun var et år yngre end Edvard, men havde boet i byen en del år, da hun i en tidlig alder havde fået plads i køkkenet hos Hjort.

De to faldt hurtigt for hinanden, og i 1914 blev de gift og flyttede sammen op i Willemoesgade 9 på Trøjborg, hvor grosserer Hjort havde en ejendom. Da de blev gift, opsigte Hulda sin stilling som kokkepige og blev hjemmegående. Et lille år efter fik de drengen Jens, der blev den første ud af en søskendeflok på i alt 7.

Fra land til by

Edvard og Hulda var to ud af mange, der i årene omkring århundredeskiftet flyt-

de fra landet til byen. De var således med til at ændre det traditionelle billede af Danmark som et land domineret af agerdyrkere, der boede på enkeltgårde eller i små landsbyer. Tidligere havde hovedparten af den danske befolkning været bosat på landet, og den fåtallige bybefolkning, der var, var koncentreret i København og de mange små købstæder. Efter 1840 voksede Danmarks befolkning imidlertid eksplosivt, og hovedparten af denne tilvækst faldt på byerne, hovedsageligt København, de nye stationsbyer og de gamle købstæder, hvoraf flere i løbet af anden halvdel af 1800-tallet nåede en anseelig størrelse.

En af de byer i landet, der som følge af vandringerne fra land til by voksede kraftigst i perioden, var Århus. Frem til 1851 havde byen holdt sig inden for konsumtionsgrænsen, det vil sige inden for de porte og det plankeværk, der gik hele vejen rundt om byen og gjorde det ud for en bymur. Da portene og ”byens planker” blev fjernet, begyndte byen at brede sig, og efterfølgende blev byens rammer for alvor sprængt. Hidtil havde det gamle byområde inden for byportene kunnet opsuge de mange tilflyttere, men fra omkring 1870 blev presset så stort, at nye kvarterer opstod.

De første nye kvarterer var Frederiks-

bjerg og Sjællandsgadekvarteret, mens Trøjborgkvarteret, hvor Edvard og Hulda bosatte sig, opstod små 20 år senere. Fælles for dem alle var, at de tidligt kunne karakteriseres som rene arbejderkvarterer, og derved opstod de første eksempler på kvarterdannelse i byen efter sociale linier. Tidligere havde der ganske vist været forskel på, hvor fine gaderne var, men rige og fattige boede mellem hinanden. På hovedstrøgene nær centrum boede borgerskabet og de højere embedsmænd, mens håndværkerne og arbejderne boede i sidegaderne.

Århus vokser

Byens indbyggertal havde ikke forandret sig meget fra middelalderens slutning og frem til 1800, men siden kom byen ind i en stadig vækst. I perioden fra 1801 til 1916 blev byens befolkningstal forøget mere end 15 gange fra 4.102 til 65.856 personer. I den første halvdel af århundredet frem mod 1850 var der tale om en

forholdsvis moderat stigning. I den efterfølgende periode fra 1850 og frem til 1916 blev befolkningstallet imidlertid forøget med cirka 55.000 personer. Med denne kraftige befolkningstilvækst blev det stillestående præg, der tidligere havde hvilet over byen, udvisket.¹

Befolkningstvæksten var størst i Århus i tiåret fra 1890 til 1900. I denne periode var tilvandringen til byen også mest markant og var dermed hovedårsagen til den voldsomme tilvækst i byens indbyggertal. Den gennemsnitlige årlige befolkningstilvækst, der tidligere kun havde ligget på 2 % for de bedste år, lå i årene fra 1890 til 1901 på knap 4 %. I den efterfølgende periode fra 1901 til 1911 faldt befolkningstigningen tilbage til et mere normalt niveau i nærheden af 2%. Væksten i 1890'erne kunne kun sammenlignes med de byer, der i disse år anlagdes på bar mark, nemlig de nye stationsbyer og Esbjerg.²

Samtidig med, at tilvandringen til Århus tog af i styrke efter århundredeskiftet,

Villakvarter ved Skovvejen, senere Dronning Margrethes Vej omkring 1895. Villaerne på skrænten ved Riis Skov var 3 ud af i alt et halvt hundrede i Århus kommune omkring 1900. Det krævede gode økonomiske kår at lade en villa bygge, og de der havde råd hertil, var først og fremmest grossererne, købmænd, håndværksmestre, arkitekter, læger og redaktører. Som eksempel på, hvad det kostede at opføre en villa, kan nævnes dobbeltvillaen Tamina (midt i billedet), der kostede 17.500 kr. ved opførelsen i 1888. Til sammenligning kan nævnes, at en faglært arbejder omkring 1890 havde en årsløn på ca. 800 kr. Foto i Lokalhistorisk Samling.

indtrådte en kraftig tilvandring til byens forstadskommuner. Således var de årlige procentvise stigninger i befolkningstallene i tiåret fra 1901 til 1911 i for eksempel Åby og Viby kommuner på henholdsvis 23 % og 14 %.³ Årsagen til den kraftige vækst i forstadskommunernes befolkningstal var, at Århus Købstadskommune var ved at nå sin fulde udbygning, hvorfor byen naturligt bredte sig til de omkransende kommuner. Forstadsbebyggelsen uden for kommunegrænsen fik derfor stigende betydning efter århundredeskiftet, hvorfor især tallene for 1901 til 1911 undervurderer den samlede tilvandring til Århus byområde.

Forklaringen på byens vækst skal søges i flere forhold. Det var blandt andet af stor betydning for Århus, både økonomisk og med hensyn til befolkningstilvæksten, at byen i 1860'erne og 1870'erne fik en central placering i det jyske jernbanenet. Således fik Århus en beliggenhed midt på den østjyske længdebane og blev udgangspunktet for den nørrejyske tværbane til Holstebro og Struer. Desuden blev byens gamle åhavn i samme periode udbygget og moderniseret, således at den efterfølgende fremstod som en af de bedste og eneste stort set isfrie havne i Østjylland.⁴ At netop dette var af stor betydning understreges ved, at stærkt voksende byer i anden halvdel af 1800-tallet med få undtagelser var byer, der enten lå centralt på stambanenettet som København, Odense, Kolding, Århus m. v. eller kunne udmærke sig ved dybe og isfrie havne som Frederikshavn, Esbjerg og Århus.

Nye kvarterer skyder op

Den markante befolkningstilvækst i Århus i anden halvdel af 1800-tallet fik betydning for byens ydre rammer, idet en betydelig udbygning af byen fulgte som en konsekvens af væksten i befolkningstallet.

Den bymæssige bebyggelse i Århus havde som nævnt indtil midten af det 19. århundrede holdt sig inden for byportene, men efter konsumtionens ophævelse i 1851 kunne grænsen mellem købstadsgrund og ubebygget købstadsjord ikke længere opretholdes. Byens omtrent 8.000 indbyggere havde hidtil boet inden for gaderne Nørregade-Nørre Allé, Vester Allé og Sønder Allé. Inden for denne alléring stammede en stor del af gaderne fra byens ældre tid, mens andre var blevet anlagt i perioden fra 1820 til 1870. En regelmæssig vækst i byens gadenet satte dog først ind i årene efter 1870, hvor de eksisterende gader var ved at være bebyggede.

Udvidelsen af byen kom i første omgang til at gå mod nord og syd. Hjortensgade blev som den eneste gade mod vest anlagt i 1870'erne, hvorefter der skulle gå hen ved 20 år, før nye gader blev anlagt i denne del af byen.

Anlæggelsen af banegården i byens sydlige ende i 1862 var en væsentlig forudsætning for byens udvikling i denne retning. Området mellem banegården og byen fik derved en meget fordelagtig beliggenhed, hvilket blandt andet ses af, at Ryesgade, der blev anlagt af kommunen cirka 10 år efter banegårdens bygning, blev et fashionabelt strøg. Grundene i ga-

Trøjborgvej set mod vest omkring 1905. Sporvejsnettet nåede til Trøjborg i 1904, hvor endestationen var her på hjørnet mellem Trøjborgvej og Tordenskjoldsgade. I slutningen af 1920'erne blev det besluttet at udvide det ad Tordenskjoldsgade til Marienlund. Til venstre i billedet anes Nordre Kirkegård, der sammen med Riis Skov var med til at give bydelen sit karakterpræg. Foto i Lokalhistorisk Samling.

den blev således solgt til høje priser, og bebyggelsen blev præget af bygninger med store herskabslejligheder.⁵

Banegårdens placering betød også en mere central beliggenhed for kvarteret bag den. I slutningen af 1860'erne påbegyndtes således udbygningen af Frederiksbjerg, der da hørte ind under Viby Kommune og først i 1874 blev indlemmet i Århus Købstadskommune. Kvarteret blev fra begyndelsen et udpræget tilflytterkvarter for arbejder- og håndværkerfamilier. Bebyggelsen var fortrinsvis små et- og toetages huse, mens også en del fabriksvirksomheder blev anlagt, blandt andet Statsbanernes centralværksted og Århus Palmekerefabrik.

Mod nord opstod Sjællandsgade-kvar-

teret, der ligesom Frederiksbjerg blev et udpræget arbejder- og håndværkerkvarter. På toppen af Randersvej blev Reginehøj, det nuværende Christiansbjerg, anlagt i samme periode. Kvarteret lå uden for selve byområdet, og her var det hovedsageligt småkårsfolk, der slog sig ned i yderst beskedne huse.

I perioden fra 1890 til 1914 sprængtes byens rammer totalt. Den stærke befolkningstilvækst skabte et stort behov for opførelsen af nye lejligheder, hvilket resulterede i et byggeboom fra midten af 1890'erne og frem til 1902. Byggeriet nåede i disse år et hidtil uset højt omfang, som man først nåede op på igen i 1930'erne.⁶

Udbygningen af Sjællandsgadekvarte-

ret og Frederiksbjerg fortsatte efter 1890, og i den vestlige del af byen blev Mølleengen og Bispetofte inddraget til bebyggelse. Mod syd begyndte bebyggelsen af Marselisborgs jorder, som købstadskommunen i havde købt i 1896, og som endelig blev indlemmet i 1899.⁷ Nogenlunde samtidig kom de første udstykningen mod nord i Trøjborgkvarteret.

Mens specielt Frederiksbjerg, Trøjborg og Sjællandsgadekvarteret fra starten var typiske arbejderkvarterer, var udstykningen af Marselisborgs jorder fra købstadskommunens side tiltænkt byggeri for de mere velstillede borgere. Årsagen var, at denne befolkningsgruppe i stigende grad var begyndt at flytte ud til de nye forstadsbebyggelser i blandt andet Risskov og Holme, der lå som selvstændige kommuner uden for Århus. Det var først og fremmest forstadskommunernes lave skatter og de relativt lave priser på byggegrunde samt muligheden for at bygge en bolig tæt ved skov og strand, der tiltrak mange af byens velhavende borgere. Med udstykningerne ved Marselisborg, der netop lå tæt ved skov og strand, fik Århus Købstadskommune mulighed for at udbygge et attraktivt område, der kunne holde på de større skatteydere, som man naturligvis helst så blev i kommunen.

Hvor kom indbyggerne på Trøjborg fra?

Som omtalt tidligere betød den store tilvandring til Århus i anden halvdel af 1800-tallet, at byens rammer blev sprængt, og at udbygningen af Trøjborg blandt andet skal ses som en følge heraf. Man må således formode, at en stor del af

de mennesker, der som Edvard og Hulda bosatte sig på Trøjborg, kom som en del af den store vandringsbølge.

Århus Købstadskommune foretog hvert år fra 1885 til 1953 en kommunal folketælling, og ved hjælp af disse er det muligt at undersøge, hvor befolkningen på Trøjborg kom fra.⁸ Folketællingen fra 1911 viser, at cirka 15% af den samlede befolkning på Trøjborg dette år, der i alt var på omkring 3.500, var født i Århus. Af den resterende del var hovedparten født i landdistrikterne inden for Århus Amt eller de amter, som stødte op hertil, nemlig Randers, Vejle og Viborg, og man ser altså, hvordan Trøjborg og dermed byen tiltrak befolkningen i den nærmeste omegn, aftagende ud efter mod de fjernere dele af landet. Kun en lille del var født i områdets købstæder og handelspladser.

I den samlede befolkning i Århus var forholdet lidt anderledes, idet omtrent to femtedele var født i byen, mens tre femtedele var tilflyttere. En opgørelse for byen på baggrund af den statslige folketælling i 1911 viser, at 42 % af den daværende befolkning var født i Århus, 10 % var født i byer i naboamterne, 6 % var født i øvrige byer i Danmark, herunder 3 % i København, 42 % var født i landdistrikterne, heraf 25 % i Århus amt, 13 % i naboamterne og 4 % i andre amter.⁹ Langt hovedparten af indbyggerne på Trøjborg var altså tilflyttere (85 %), mens det for Århus under ét var en mindre del, der var født uden for byen (58 %).

Der var også en kraftig tilvandring i hovedparten af de øvrige købstæder i de

fire nævnte amter. Byernes størrelse indvirkede dog på vandringsintensiteten på den måde, at væksten for små byer i mindre grad end for større byer kunne tilskrives tilvandringen. Århus var den by i området, der havde den højeste gennemsnitlige årlige tilvandringstilvækst.¹⁰

Den kommunale folketælling viser, at tilvandringen var større, jo tættere man kom på Århus, men samtidig viser den også, at en del var vandret over længere afstande. Således var der en del tilflyttere fra Nordjylland og Fyn, mens der var en ringe tilflytning fra Sydvestjylland, hvilket blandt andet skyldtes den i forvejen lave befolkningstæthed her. Ligeledes var tilvandringen fra Sjælland, specielt den østlige del, Østfyn samt de omkringliggende øer generelt ringe, dels på grund af, at tilvandringen fra disse områder især gik til København og dels på grund af de store geografiske afstande.

Som omtalt tidligere havde jernbaneforbindelsen til Århus stor betydning for tilvandringen til byen. Således var der stor en stor tilvandring fra de områder, der havde de bedste og letteste forbindelser til byen. Det gjaldt byer og sogne langs den jyske længdebane, Ryomgårdbanen og Odderbanen. Også skibsforbindelsen fra Århus til Mols var af betydning, da tilvandringen herfra også var ganske markant.

Da den kommunale folketælling for 1911 ikke indeholder oplysninger om foregående opholdssted, har det ikke været muligt at se hvor stor en del af tilflytterne, der havde opholdt sig andetsteds end fødestedet, inden de nåede Trøjborg.

Ved at undersøge om børnene i børnerige familier var født forskellige steder, har det dog været muligt at efterprøve, om der var en sådan tendens til etapevandring. Det var der. Gennemgangen af denne familietype viste, at indvandringen fra land til by blev fulgt af vandring videre til andre byer, hvor Århus som Jyllands største har virket tiltrækkende på tilflyttere i andre byer, herunder specielt byer i Århus, Viborg, Randers og Vejle amter.

Det var heller ikke helt utypisk, at en familie flyttede frem og tilbage mellem land og by. Således var der en familie, som i løbet af en periode på 12 år var bosat i Edslev, Århus, Edslev, Durup og Århus, mens en anden i løbet af en periode på 10 år var bosat i Skivholme, Århus, Herskind og Århus.¹¹ Det kunne således tyde på, at nogle tilflyttere havde vanskeligheder med at falde til i byen, hvilket både kunne skyldes, at de havde svært ved at komme ind på arbejdsmarkedet og være et symptom på den rodløshed og de tilpassingsvanskeligheder, som opbruddet fra den landlige livssammenhæng utvivlsomt må have forårsaget for et stort antal tilflyttere.

Ovenstående peger samtidig på, at der også var vis en udvandring fra Århus til andre byer, og at en del vendte tilbage til landdistrikterne efter i nogle år at have tjent i Århus. Dette har det dog ikke været muligt at efterprøve på baggrund af den kommunale folketælling.

Tilskyndelsen til vandringerne til såvel Århus som Trøjborg har formodentligt været håbet om bedre økonomiske vilkår. Mangel på arbejde og generel udsigtsløs-

Skt. Johannes Kirke omkring 1915. Trøjborgs mange nye beboere krævede kirkelig betjening, og i årene 1902 til 1905 rejstes Skt. Johannes Kirke. Arkitekten var Valdemar Schmidt. Få år senere, i 1913, kom en annexkirke til på Christiansbjerg. Det var ikke kun på Trøjborg, den kirkelige betjening ikke kunne følge med byens voldsomme vækst. I årene 1884-87 var Skt. Pauls Kirke blevet opført for enden af M. P. Brunsgade på Frederiksberg, 1921-26 byggedes her yderligere Skt. Lukas Kirke på Ingerslevs Boulevard. Foto i Erhvervsarkivet.

hed på hjemstedet kan have været en vigtig drivkraft bag tilflytningen, mens de bedre arbejdsmuligheder i byen samtidig kan have virket som en tiltrækkende faktor. Mange af de tilvandrede fra landdistrikterne var ofte husmandsfolk og landarbejdere, og disse fandt ofte arbejde i den opløstrende industri i Århus og på Trøjborg, da denne gav arbejde til mange ufaglærte.

Flyttemønstre i Århus og på Trøjborg

Før Edvard og Hulda blev gift, havde de begge et lille kammer hos grosserer Hjort i Studsgade, hvor de boede. Lejligheden i Willemoesgade, der var en lille 2-værelses, blev efter et par år for lille, da familien

hurtigt blev forøget. Efter et par år flyttede de derfor et par gader og bosatte sig i Ivar Huitfeldtsgade, hvor de havde lejet en 2½-værelses lejlighed. Hertil var desuden et ekstra kammer på loftet, der blev indrettet som soveværelse for familiens større børn. Desuden var der wc i den nye lejlighed, hvilket var noget helt nyt for familien. I Willemoesgade lå det i gården.

Da den nye lejlighed var dyrere end lejligheden i Willemoesgade, måtte Edvard tage ekstra arbejde i om aftenen som arbejdsmand på Århus Teater. Således arbejdede han i en lang årrække hos grosserer Hjort om dagen og på teatret om aftenen.

Den kommunale folketælling peger på,

at man ofte flyttede – de fleste mere hyppigt end Edvard og Hulda. Det gjaldt både internt på Trøjborg og mellem Trøjborg og resten af Århus. Af de flytninger, som er registreret, var cirka 85 % indenbys flytninger, mens de resterende cirka 15 % var flytninger fra områder uden for Århus til Trøjborg. De mange indenbys flytninger skyldes formentligt, at mange var på en konstant jagt efter billigere lejligheder, samt at man ofte flyttede, hvis husfaderen skiftede arbejdsplads, idet det var almindeligt at bo tæt på arbejdsstedet. En årsag kunne modsat også være, at en familie havde fået råd til at bo bedre. Af den kommunale folketælling fremgår det så-

ledes, at der synes at være en tendens til, at de unge ægtepar startede i de mindste og dårligste lejligheder for så efterfølgende med årene at flytte til noget bedre. Når mange arbejderfamilier efterhånden flyttede til større lejligheder, hang det imidlertid også sammen med, at mange familier voksede støt, hvorfor man så flyttede på grund af pladsmangel. Det mest almindelige var derfor, at unge familier med ingen eller få børn boede i små 1 værelses- eller kvistlejligheder, mens familier med flere børn boede i 2 værelseslejligheder. Stort set ingen var bosat i lejligheder med mere end 2 værelser, hvilket både skyldtes, at det økonomisk var mere, end en al-

Finsensgades skole omkring 1915. Skolen, der blev taget i brug i 1907, var sammen med Skt. Johannes Kirken med til at illustreere kvarterets vækst. Finsensgadse skole var ved indvielsen sammen med skolerne på Ingerslevs Boulevard og Fjordsgade ene om at være fællesskoler for både drenge og piger. De resterende skoler i byen var enten drenge- og pigeskoler. Foto i Erhvervsarkivet

mindelig arbejderfamilie kunne klare, og at der på Trøjborg kun blev bygget ganske få 3 værelses lejligheder. En undtagelse var selvfølgelig de mennesker, som var bosat i de villaer, der lå i området langs Dronning Margrethes Vej.

Befolkningssammensætningen på Trøjborg

I byerne, og herunder specielt i hovedstaden, var den en overvægt af kvinder. Det skyldtes først og fremmest, at der var en tendens til, at kvinderne tog forholdsvis stærkere andel i vandringerne fra land til by end mændene. Således var mellem 55 % og 60 % af de tilflyttere, der var bosat i provinsbyerne og København i 1911, kvinder.¹²

På Trøjborg var andelen af kvinder høj, sammenlignet med såvel Århus som landets øvrige provinsbyer. Årsagen hertil var blandt andet, at Trøjborg var et udpræget tilflytterkvarter. Desuden lå kvindeseminarieret på hjørnet mellem Trøjborgvej og Finsensgade, hvilket i sagens natur bevirkede, at der kom et større antal kvindelige beboere i kvarteret. Endelig var der en del tyende, hovedsageligt unge piger, der var ansat hos familierne i villaerne i området omkring Dronning Margrethes Vej.

Forholdet mellem antallet af kvinder og mænd i byerne var forskelligt inden for de forskellige aldersklasser. I de yngste aldersklasser fra 0-14 år var der en overvægt af drenge i kraft af, at der fødtes flere drenge end piger, hvorimod kvinderne fra 14 år og opefter dominerede på grund af overvægten af kvindelige tilflyttere, mændenes højere dødelighed og det faktum, at

der var flere mænd end kvinder, der udvandrede, hovedsageligt til Amerika.¹³

Med hensyn til aldersfordelingen i byerne og landdistrikterne var der en stor forskel i de forskellige dele af landet. Således var de mest produktive aldersklasser, nemlig de 20- til 60-årige, set i forhold til de øvrige aldersklasser, rigere repræsenteret i København end i provinsløbstæderne, mens der i provinsløbstæderne var forholdsvis flere end i landdistrikterne. Årsagen hertil var, at byernes befolkning for en ikke ringe del rekrutteredes ved tilflytning fra landdistrikterne, og de mennesker, der flyttede fra landet til byerne overvejende, var yngre voksne personer.

København skilte sig altså ud fra resten af landet ved at tiltrække en større del af de mest arbejdsdygtige aldersgrupper. Samme tendens gælder for Århus i forhold til landets samlede gennemsnit og de øvrige provinsbyer, og det peger i retning af, at Århus havde samme tiltrækningskraft på befolkningen i Jylland, som København havde på befolkningen på Sjælland og øerne.

På Trøjborg var der, sammenlignet med såvel København, Århus og provinsbyerne, en stor andel af børn og unge i alderen fra 0 til 19 år og næsten ingen ældre beboere over 60 år. Dette understreger, at området i høj grad var et udpræget tilflytterkvarter, hvor familier med børn bosatte sig. Dette fremgår også af, at på Trøjborg udgjorde de gifte personer en større del af befolkningen, end det var tilfældet i såvel landdistrikterne og provinsbyerne.

For landet som helhed var der i byerne

en overvægt af ugifte i forhold til landdistrikterne. Specielt de ugifte kvinder var der forholdsvis flere af, hvilket formentligt skyldtes, at det var lettere for en enlig kvinde at ernære sig i byen end på landet. Andelen af enker og enkemænd var nogenlunde ens i såvel byerne som landdistrikterne.

Beboerne på Trøjborg skilte sig altså ud fra befolkningen i København, provinsbyerne og endda landdistrikterne ved, at der var en forholdsvis stor andel af befolkningen, der levede i ægteskab. Den kommunale folketælling for Trøjborg viser desuden, at der i de fleste af ægteskaberne var børn, og at de familier, der ikke havde børn, som oftest var nogle af de helt unge eller kvarterets forholdsvis få ældre ægtepar, hvis børn ikke længere boede hjemme hos forældrene.

Det gennemsnitlige antal børn i familier med hjemmeboende børn var lidt over 3, og der var derfor ikke tale om specielt store familier. Der var dog eksempler på familier med helt op til 10 hjemmeboende børn, men det mest almindelige var 2 til 5 børn per familie.¹⁴ Den kommunale folketælling viser desuden, at aldersgruppen under 20 år, og dermed andelen af børn, udgjorde en betydelig del af den samlede befolkning på Trøjborg. Da den høje andel af børn som sagt ikke skyldtes, at familierne var specielt store, er forklaringen på det høje børnetal, at en usædvanlig stor del af befolkningen havde børn.

Hvad lavede Trøjborgs kvinder?

Den 1. oktober 1911, da den kommuna-

le folketælling blev afholdt, boede der i alt 890 kvinder i den erhvervsaktive alder mellem 15 og 59 år. Af dem var der kun 116, der ifølge tællingen faktisk opgav at have erhvervsarbejde. Hertil kom 774 gifte kvinder, som intet arbejde havde, eller som i hvert fald undlod at oplyse om det.

Af disse var der en stor gruppe på 110 enlige kvinder, som ikke oplyste at have arbejde. Omkring 75 af disse var dog ugifte, hjemmeboende kvinder. De sidste ca. 35 enlige kvinder har dog højst sandsynligt ernæret sig ved en eller anden form for arbejde som eksempelvis syerske, fabriksarbejde eller lignende. Det er sandsynligt, at de manglende oplysninger om erhverv simpelthen skyldes en mangelfuld udfyldelse af de kommunale folketællingslister.

Kun lidt over 2 % af de gifte kvinder oplyste at have arbejde. Dette svarer ganske givet ikke til den faktiske situation, men det er velkendt også fra andre undersøgelser, at gifte kvinder almindeligvis var tilbageholdende med at give oplysninger vedrørende eventuelt erhvervsarbejde.¹⁵

De 116 erhvervsaktive kvinder giver en erhvervsfrekvens på 13 % blandt kvinderne i kvarteret. Dette tal er dog som nævnt med stor sandsynlighed for lavt. Erhvervsfrekvensen for kvinder i hovedstaden i 1911 var på cirka 40 %, mens den for provinsbyerne var cirka 30 %.¹⁶

I kvarteret var der bosat 20 lærerinder og 35 studerende. Alle de studerende gik på kvindeseminariet, der som tidligere nævnt lå i kvarteret, og var alle bosat der eller var logerende rundt omkring i området. Det forholdsvis høje antal af lærer-

inder må skyldes, at Finsensgade skole blev indviet i 1907, blandt andet som en konsekvens af kvarterets voldsomme vækst og det deraf følgende høje antal af børn.¹⁷ Den nye skole krævede en vis tilgang af nye lærere, der for en stor dels vedkommende ser ud til at have bosat sig i kvarteret.

Det var karakteristisk for Trøjborgkvindernes erhvervsfordeling, at de var beskæftiget som ufaglært arbejdskraft og overvejende inden for områder, der lå i direkte forlængelse af de traditionelle kvindelige arbejdsområder fra hjemmet. Af de kvinder, der oplyste at have arbejde, var omkring 20 således beskæftiget som syersker, mens cirka 35 havde arbejde som tyende, husbestyrerinde eller lignende. En del var også ansat på fabrik, men da navnet på pågældende arbejdsplads kun i ganske få tilfælde var anført på den kommunale folketælling, har det ikke været muligt på baggrund af kilde materialet at fastslå, inden for hvilke brancher de kvindelige fabriksarbejdere hyppigst var beskæftiget. Andre undersøgelser peger dog på, at de kvindelige fabriksarbejdere hovedsageligt fandt arbejde på fabrikker eller systuer inden for tekstilbranchen, hvilket også netop var en branche, der var kendetegnet ved hovedsageligt at bestå af kvindelige arbejdskraft.¹⁸

Den kommunale folketælling belyser altså kun meget dårligt kvindernes relationer til arbejdsmarkedet, eftersom de kun giver oplysninger om erhverv for 13 % af kvarterets kvinder. Selvom kvinderne ikke var erhvervsaktive i samme ud-

strækning som mændene, må det dog betegnes som usandsynligt, at der ikke var flere af kvarterets kvinder, der havde arbejde, eftersom kvinders lønarbejde i mange arbejderhjem var en nødvendighed for at få brød på bordet.¹⁹ Det lave tal kan muligvis forklares ved, at mange kvinder kun periodevis havde arbejde, og derfor ikke har følt nogen fastere tilknytning til arbejdsmarkedet. Mange gifte kvinder tog således jævnlige forskellige former for lønnet arbejde, der kunne udføres ved siden af det daglige husholdningsarbejde. Da dette arbejde sjældent var fast arbejde, kan det være en af årsagerne til, at det ikke er blevet registreret, eftersom det mange gange hverken blev værdsat eller betragtet som egentligt erhvervsarbejde.²⁰

Ifølge folketællingsmaterialet havde Hulda heller ikke noget erhvervsarbejde, men fra en række mundtlige beretninger ved vi, at hun ved siden af det huslige arbejde i hjemmet af og til arbejdede som vaskekone.

Mændenes erhvervsfordeling

Blandt de erhvervsaktive mænd udgjorde de selvstændige erhvervsdrivende ifølge den kommunale erhvervstælling cirka 10 %, mens lønarbejderne udgjorde de resterende 90 %. Trøjborg var således et udpræget lønarbejderkvarter. Kvarterets beboere fandt primært arbejde inden for håndværk og industri og sekundært inden for handel og samfærdsel.

Af den følgende tabel, der er en oversigt over de mandlige erhvervsaktives fordeling efter hovederhvervsgrupper i hen-

Mændenes erhvervsbeskæftigelse på Trøjborg og i Århus 1911²¹

	Trøjborg.		Århus.	
	Antal personer	Procent.	Antal personer	Procent.
Immateriel virksomhed.	63	8	1720	10
Landbrug m. v.	7	1	267	1
Håndværk og industri.	421	54	7567	44
Handel og samfærdsel.	177	23	6350	37
Tyende m. v. (Herunder arbejdsmænd uden angivet erhverv)	113	14	284	2
Uangivet erhverv m. v.	2	0	1155	6
I alt	783	100	17343	100

holdtvis hele Århus og på Trøjborg, fremgår det, at der især var en betydelig forskel i erhvervsgrupperne håndværk og industri, handel og samfærdsel samt tyende.

Gruppen af arbejdere inden for håndværk og industri udgjorde henholdsvis 54 % og 44 % af samtlige erhvervsaktive på Trøjborg og i Århus. Det har ikke været muligt at afgøre, hvor stor en del der var ansat i hver af de to erhvervsgrupper i 1911. Sikkert er det dog, at industrialiseringens gennembrud i slutningen af 1800-tallet betød, at industrien vandt frem på håndværkets bekostning, hvorfor industriens andel af samtlige ansatte inden for erhvervsgruppen håndværk og industri var større i 1911 end blot 10-15 år tidligere. Dog skal det bemærkes, at byggefacilliteterne i samme periode var vokset

kraftigt som følge af det voldsomme boligbyggeri, som måtte iværksættes for at huse de mange nye, der flyttede ind fra landdistrikterne. Selvom en del håndværksfag derfor blev slået ud af nye industriproduktioner, var der dog andre håndværk, som samtidig gik frem.²²

Beskæftigelsen inden for handel og samfærdsel spillede en underordnet rolle for kvarterets arbejdere i sammenligning med byens arbejdere. Handel og samfærdsel var ellers en branche, der var i voldsom vækst i Århus, blandt andet på grund af jernbanen og havnetrafikkens vækst. Ikke mindst inden for engroshandelens område havde Århus siden anden halvdel af 1800-tallet oplevet en stærk fremgang i sammenhæng med de jyske jernbaners udbygning og de gentagne ud-

Niels Juels Gade set fra Ivar Huitfeldts Gade mod vest omkring 1905. Et karakteristisk billede af byggeriet på Trøjborg, hvor mange af ejendommene i stuen og kælderplanet havde små forretninger. Der lå således i kvarteret flere mindre isenkræmmere, købmands-, slagter- og bagerforretninger, hvor forretningslokalerne som regel var under 15 kvadratmeter. Foruden indehaveren, der i reglen var bosat i en af lejlighederne i ejendommen, beskæftigede de små forretninger ofte kun én enkelt. Foto i Lokalthistorisk Samling.

videlser af Århus havn, men også byens stærke vækst i forhold til nabobyerne bidrog til at styrke handelslivet.²³

Andelen af tyende og arbejdsmænd uden angiver erhverv var på Trøjborg (14 %) markant højere end i Århus (6 %), hvilket er med til at understrege kvarterets status som et udpræget arbejderkvarter. At gruppen af arbejdsmænd samtidig også havde de laveste gennemsnitlige indkomster peger på, at der var en sammenhæng mellem gennemsnitlig indkomst og valg af bopæl, og at altså Trøjborg var et af de kvarterer i byen, hvor denne erhvervsgruppe hyppigt valgte at bosætte sig.

Dog skal det anføres, at en stor del af arbejdsmændene i den kommunale folke-

tælling havde udeladt at give oplysninger om såvel selve arbejdsstedet, samt inden for hvilket erhverv de arbejdede. Det må derfor formodes, at andelen af arbejdsmænd uden angivet erhverv havde været noget lavere på Trøjborg, end tallene giver udtryk for, hvis de kommunale folketællingslister var blevet udfyldt korrekt. Samtidig ville en del af gruppen af arbejdsmænd uden angivet erhverv være

blevet henført til de erhverv, hvor de reelt arbejdede, nemlig for hovedparten inden for erhvervsgrupperne håndværk og industri samt handel og samfærdsel, hvilket ville have resulteret i en stigende andel for disse.

På grundlag af den kommunale folketælling har det blandt den erhvervsaktive del af den mandlige befolkning på Trøjborg også været muligt at foretage en inddeling mellem selvstændige, det vil sige mestre og handlende, faglærte arbejdere og ufaglærte arbejdere.²⁴ De opgivne stillingsbetegnelser har ikke i alle tilfælde været lige pålidelige. Det var ret almindeligt, at håndværkersvende udsmykkede sig selv med titel af mester uden at være det, hvorimod det omvendte sjældent forekom. En

stillingsbetegnelse som eksempelvis tømrer betød derfor med ret stor sikkerhed tømrersvend, mens det med hensyn til stillingsbetegnelsen tømrermester har været nødvendigt at foretage en vurdering af, hvorvidt denne betegnelse faktisk var dækkende.

Ufaglærte og arbejdsmænd som Edvard samt håndværkersvende var mændenes dominerende erhverv på Trøjborg. De ufaglærte arbejdere talte således cirka halvdelen af den samlede mandlige erhvervsaktive del af befolkningen, mens de faglærte udgjorde cirka 40%. Håndværkersvendene var hovedsageligt beskæftiget i byggeriet og inden for metalindustrien. De selvstændige udgjorde de resterende 10 %, og bestod fortrinsvis af håndværksmestre samt købmænd og andre handlende.

Det var dog ikke alle beboerne, der havde arbejde, og der var i både selve Århus og på Trøjborg en betydelig arbejdsløshed. Specielt de mange ufaglærte tilflyttere havde svært ved at finde fast arbejde og derved forbedre mulighederne for at slå rod. For arbejderne i byggefagene og andre udendørs fag var den periodevise arbejdsløshed et stort problem, specielt i vinterhalvåret.²⁵ Det var dog kun ganske få af beboerne på Trøjborg i den erhvervsaktive alder, der i den kommunale folketælling havde anført, at de var arbejdsløse. Således var arbejdsløsheden i kvarteret kun på omtrent 1 %. Dette forekommer ret usandsynligt, også selv om tællingen er foretaget i oktober, før vinterarbejdsløsheden satte ind. Det kan dog også være et udtryk for, at den periodevise arbejdsløs-

hed har været så udbredt, at man, selv om man var i en sådan situation på tællings-tidspunktet, ikke har anført det, men har opgivet sin ”normale” beskæftigelse. Nærmere undersøgelser over arbejdsløshedens udbredelse i Århus har heller ikke været mulige, da sådanne undersøgelser først blev påbegyndt i mellemkrigstiden.

I forhold til mange af kvarterets andre mænd i den erhvervsaktive alder var Edvard heldig stillet, da han kun ganske få gange var uden arbejde og i alle tilfælde kun i korte perioder i løbet af vinterhalvåret.

Arbejdsstederne

Arbejdsstyrken på Trøjborg fordelte sig på i alt 269 forskellige arbejdspladser, hvoraf de fleste, nemlig 203, kun beskæftigede én person fra kvarteret. Dette stemmer godt overens med forholdene på Trøjborg og i Århus som helhed, idet der begge steder var mange små arbejdssteder. Der var dog en snes virksomheder, der beskæftigede 5 eller flere arbejdere fra kvarteret.

Blandt disse havde politiet, – der på dette tidspunkt var kommunalt – , en del ansatte, men kommunen trak derudover også megen arbejdskraft, da den varetog hovedparten af det store antal anlægsarbejder i perioden, samt at byens forsyning af vand og gas foregik i kommunalt regi.

Det var naturligt, at Kvindeseminariet havde mange ansatte fra Trøjborg på grund af dets beliggenhed i kvarteret. En del af forklaringen på det høje antal af lærere og lærerinder må som tidligere nævnt søges i, at Finsensgade skole blev indviet i 1907. Det må dog ikke glemmes, at det

var forholdsvist billigt at bo på Trøjborg, hvorfor det var nærliggende at mange unge nyuddannede lærere valgte at bosætte sig her.

Der var også mange ansatte hos DSB og på havnen. Dette havde forbindelse med byens status som trafikalt knudepunkt for det østjyske jernbanenet, ligesom havnen var et vigtigt udgangspunkt for import og eksport af varer til og fra store dele af det østjyske område. Samtidig var begge steder også blandt de største arbejdspladser i byen, hvorfor det var nærliggende, at en stor del af kvarterets erhvervsaktive arbejdede der.

De virksomheder inden for håndværk og industri, som især tiltrak arbejdskraft fra kvarteret, var virksomheder inden for jern- og metalindustrien. Specielt De Forende Jernstøberier, der lå i Knudrisgade og dermed forholdsvist tæt på Trøjborg, Søren Frichs Jernstøberi & Maskinfabrik i Søndergade, Ths. Sabroe i Dynkarken samt Seest Maskinfabrik i Kaløgade havde mange ansatte, der var bosat på Trøjborg. Jern- og metalindustrien var blandt de vigtigste industrielle erhverv i Århus, og de nævnte virksomheder var også blandt dem, der stærkest markerede den nye industriudvikling i byen. Specielt Frichs og Ths. Sabroe blev senere udvidet betydeligt og slog ind på specialproduktioner, der gav dem en fremtrædende plads på området, ikke blot i dansk sammenhæng.²⁶

De fire virksomheder beskæftigede tilsammen 53 arbejdere fra Trøjborg, men også et par stykker af byens andre store virksomheder, nemlig Otto Mønstedts

Margarinefabrik og Bødker Balle, hentede en del arbejdskraft i kvarteret. Ellers havde de virksomheder, der hentede meget af deres arbejdskraft på Trøjborg, selv adresse i kvarteret, såsom Mikkelssens Savværk på Trøjborgvej og en række af kvarterets mindre foretagender.

Størstedelen af kvarteret erhvervsaktive arbejdede således i forholdsvist kort afstand fra deres bopæl, det vil sige på Trøjborg og i eller i umiddelbar nærhed af den indre by. At mange havde arbejde i nær tilknytning til boligområdet hang tildels sammen med byens struktur på dette tidspunkt. Virksomhederne lå spredt ud over hele byen, og der var derfor ikke tale om, at industrien var lokaliseret i bestemte områder, sådan som det skete senere. For eksempel var Frichs Jernstøberi og Maskinfabrik, der ved anlæggelsen i midten af 1850'erne lå uden for byen, som følge af byens stærke udvidelse i 1911 placeret midt inde i byen. Det samme gjorde sig gældende for et par stykker af byens andre store virksomheder. Tillige indgik de mange små håndværksvirksomheder ved deres placering i baggårderne som en naturlig del af boligområderne.

Det var imidlertid også ofte af praktiske årsager, at man valgte at bo i umiddelbar nærhed af arbejdspladsen. Det var almindeligt med en middagspause på 1-2 timer, hvor de ansatte i reglen gik hjem for at spise middagsmad, hvilket kun kunne lade sig gøre, når afstanden var kort. Byen var dog ikke i 1911 af større udstrækning, end at arbejderen uanset bopæl til fods kunne nå til sin arbejdsplads på omtrent en halv time. Af kollektive tra-

fikmidler var der kun Aarhus Elektriske Sporvejselskab, der begyndte at køre mellem Marselisborg og Trøjborg i 1904. Der var således ikke store muligheder for at benytte kollektive trafikmidler mellem bopæl og arbejdsplads og ofte heller ikke råd

hertil. Den daglige transport foregik således hovedsageligt til fods eller måske på cykel, hvilket også var afgørende for afstanden mellem bopæl og arbejdsplads.²⁷ Det må derfor forventes, at arbejderen ved valg af bolig søgte at minimere transporttiden, og fik man nyt arbejde flyttede man ofte, således at man igen kom til at bo i nærheden af sin arbejdsplads.

Edwards arbejdsplads lå som tidligere nævnt i Studsgade. Her arbejdede han i mange år først som kusk og senere som chauffør for grosserer Hjort. Hans arbejdsplads lå således i lighed med den generelle tendens i forholdsvis tæt afstand fra familiens bopæl.

Sammenfatning

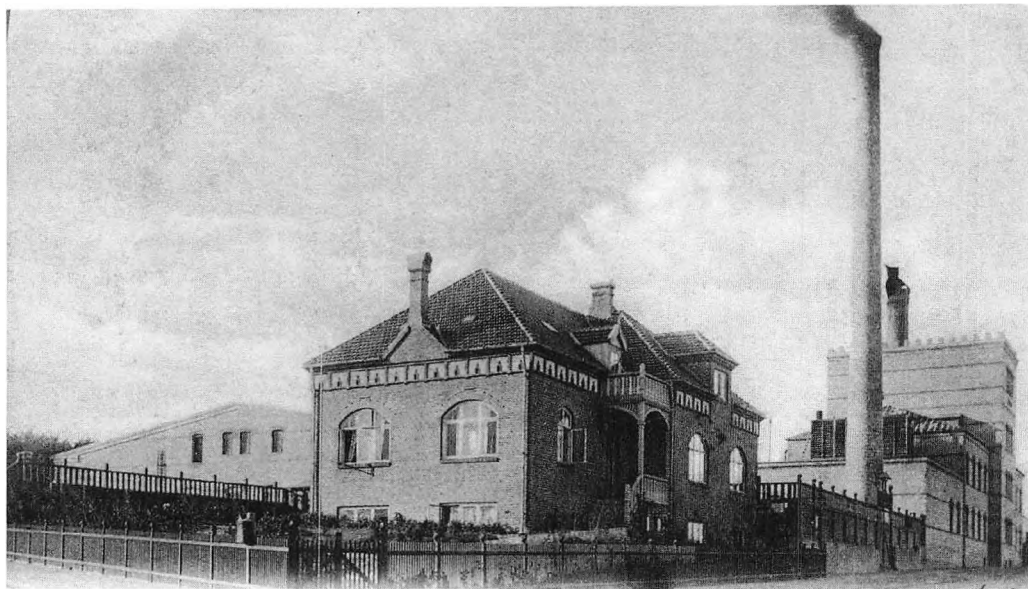
Befolkningsudviklingen og vandringerne fra land til by i anden halvdel af 1800-tal-

Trøjborgvej med Kvindeseminarief omkring 1910. Indre Mission stod bag opførelsen af Kvindeseminarief 1909/10. I 1932 blev seminarief nedlagt til fordel for Aarhus Seminarief, hvor også mænd havde adgang. Seminariefets særpræg som udgået af Indre Mission blev efterfølgende søgt bevaret. Foto i Lokalthistorisk Samling.

let fik stor betydning for den stærke byudvikling i Århus. Allerede i løbet af 1870'erne fik byen sine første arbejderkvarterer på Frederiksbjerg og i Sjællandsgadekvarteret, og små 20 år senere opstod endnu et, da udbygningen af Trøjborg blev påbegyndt. Derved opstod de første eksempler på kvarterdannelse i byen efter sociale linier.

Denne tendens blev yderligere forstærket af, at borgerskabet i samme periode i stigende grad begyndte at flytte væk fra byernes centrum og ud i nye omliggende villakvarterer. Disse lå i attraktive områder, ofte nær skov og strand, mens de nye arbejderkvarterer, der skød op som en konsekvens af behovet for nye boliger til den ekspanderende bybefolkning, lå placeret i mindre attraktive områder. De nye villa- og arbejderkvarterer kunne godt

Bryggeriet Trøjborg, hjørnet af Niels Juels Gade og Willemoes Gade omkring 1902. Bryggeriet udgjorde et af de største fabriksanlæg på Trøjborg, og flere af kvarterets beboere havde stedet som arbejdsplads. I et forsøg på at tage kampen op mod byens store bryggeri Ceres blev Bryggeriet Trøjborg i 1898 sammensluttet med en række af byens mindre bryggerier i Aktiebryggeriet Trøjborg. Sammenslutningen mislykkedes, og bryggeriets bygninger blev senere overtaget af Jyllands Papir-værk og er i dag overtaget af Universitetet. Foto i Lokalhistorisk Samling.

være beliggende i tæt afstand af hinanden eller endog i samme kvarter, hvilket Trøjborg er et godt eksempel på. Derfor kan man også inden for kvarterdannelsen tale om, at der fandt en opdeling sted efter sociale linier.

Hovedparten af indbyggerne på Trøjborg var som Edvard og Hulda tilflyttere. Cirka 85 % af befolkningen i kvarteret var således født i landdistrikterne inden for Århus Amt eller i de områder, som stødte op hertil, nemlig Randers, Viborg og Vejle amter. Kun en lille del var født i købstæder i de nævnte amter. Tilvandringen var større, jo tættere man kom på Århus, og byen og dermed Trøjborg tiltrak altså befolkningen i den nærmeste omegn, af-

tagende udefter mod de fjernere dele af landet. Hvis man ser bort fra de korte vandringer fra områderne tæt på Århus, var der en tendens til, at tilvandringen var størst fra de områder, der havde de bedste og letteste forbindelser til byen i form af eksempelvis Ryomgårdbanen, Odderbanen og skibsforbindelsen fra Århus til Mols.

Ikke alle faldt til i byen, hvorfor det ikke var atypisk, at en familie flyttede frem og tilbage mellem land og by flere gange. Det kunne skyldtes problemer med at finde arbejde eller være et symptom på rodløshed og tilpasningsvanskeligheder. Også indenbys flytninger var der mange af, hvilket skyldtes, at mange som Edvard

og Hulda var på en konstant jagt efter bedre eller billigere lejligheder, samt at man ofte flyttede, hvis husfaderen fik nyt arbejde.

Sammenlignet med selve Århus og landets øvrige provinsbyer var andelen af kvinder høj på Trøjborg, hvilket skyldtes, at Trøjborg var et udpræget tilflytterkvarter. Der var nemlig en tendens til, at kvinderne tog forholdsvis stærkere andel i vandringerne fra by til land end mændene. Næsten hele den voksne befolkning i kvarteret var som Edvard og Hulda gift, og andelen af folk, der levede i ægteskab, var højere end i såvel København, provinsbyerne som landdistrikterne.

Aldersmæssigt udgjorde befolkningen under 20 år langt den største del, mens gruppen over 60 år var forholdsvis lille. Der var således mange børn og unge i kvarteret, og da familierne i kvarteret ikke var specielt store - det mest almindelige var 2 til 5 børn per familie - , og en forholdsvis stor del af den voksne befolkning var gift, var der mange familier, der havde børn. Det var altså et ungt kvarter, hvilket understreges af, at over halvdelen af den samlede befolkning på Trøjborg var under 20 år.

For de kvinder, der var bosat i kvarteret, belyser kildematerialet som i Huldas tilfælde kun meget dårligt tilknytningen til arbejdsmarkedet, hvorfor det gør det vanskeligt at sige noget sikkert om, hvor almindeligt det var, at kvinderne havde lønnet arbejde. Der var således kun registreret en erhvervsfrekvens på 13 % blandt kvinderne i kvarteret, hvilket må betegnes som usandsynligt lavt. For mange famili-

er var det som i Edwards og Huldas tilfælde en nødvendighed, at kvinden udover at passe det huslige arbejde i hjemmet i perioder arbejdede ude, for at man kunne klare hverdagen, og det må derfor formodes, at en langt større del af kvarterets kvindelige beboere faktisk havde arbejde. De kvinder der oplyste erhverv, var hovedsageligt beskæftiget som syersker, tyende, husbestyrerinde eller lignende, altså inden for områder der lå i direkte forlængelse af de traditionelle arbejdsområder i hjemmet.

De mandlige beboere på Trøjborg var for størstedelens vedkommende arbejdere og håndværkere. Ufaglærte arbejdsmænd og håndværkersvende var de dominerende stillingsbetegnelser i kvarteret. Cirka 50 % af den samlede mandlige erhvervsaktive del af befolkningen var som Edvard ufaglærte arbejdere, mens de faglærte udgjorde cirka 40 %, og omtrent 90 % af kvarterets mandlige beboere levede således af at sælge deres arbejdskraft. De resterende 10 % var selvstændige og bestod fortrinsvis af håndværksmestre, købmænd og andre handlende. Mændene fandt primært beskæftigelse i fag inden for håndværk og industri, hvor over halvdelen af de mandlige erhvervsaktive i kvarteret var beskæftiget. Sammenlignet man med forholdene for de århusianske arbejdere som helhed, spillede beskæftigelsen inden for handel og samfærdsel kun en underordnet rolle for kvarterets arbejdere.

Hovedparten af arbejdsstyrken på Trøjborg fordelte sig på mange små arbejdspladser, men der var dog en snes virk-

Udsigt over Trøjborg omkring 1932. I forgrunden hjørnet af Trøjborgvej og Dronning Margrethes Vej. Billedet illustrerer tydeligt kvarterets bebyggelsesform, karakteriseret ved etage- og karrébyggeriet med enkelte fabriksbygninger og industrivirksomheder isprængt. Læg blandt andet mærke til Aarhus Ny Trælsthandel (midt i billedet) og Jyllands Papir-værk (øverste til venstre). Som det ses, var kvarteret var endnu ikke fuldt udbygget, hvilket først skete i løbet af 1950'erne. Foto i Lokalhistorisk Samling.

somheder, der beskæftigede 5 eller flere arbejdere fra kvarteret. Afstanden mellem arbejde og bopæl var forholdsvis kort, da man generelt søgte at bo tæt ved arbejdspladsen. Dette skyldtes dels praktiske årsager, men også at industrien i byen endnu ikke var lokaliseret i bestemte kvarterer, men lå spredt rundt omkring og ofte i umiddelbar nærhed af byens arbejderkvarterer. Desuden indgik de mange små værksteder og håndværksvirksomheder i byen ved deres placering i baggårderne som en naturlig del af boligområderne, og de var derved tæt ved arbejderens hjem.

LITTERATUR, HENVISNINGER OG NOTER

- 1 De refererede tal er kun et udtryk for befolkningstilvæksten i Århus Købstadskommune. Tallene for de seks forstadskommuner til købstadskommunen er ikke medregnet.
- 2 Statistisk Tabelværk. 5 Række, Litra A, nr. 9. Tabel 8, s. 20 og Statistisk Tabelværk. 5 Række, Litra A, nr. 5., tabel 14, s. 20f.
- 3 Århus Kommunes statistiske Kontor. Økonomiske og statistiske Meddelelser. Nr.2. Tabel 2, s. 8.
- 4 Ib Gejl (red.): Århus. Byens historie 1870-1945, 1998, s. 165f.
- 5 Erik Korr Johansen. Storbyen vokser frem. Byens udvikelse og bebyggelse 1860-1940. I Hus og Hjem i Århus, 1977, s. 15.
- 6 Århus Kommunes statistiske Kontor: Økonomiske og statistiske Meddelelser. Nr. 4. Tabel 1, s. 10.

- 7 Erik Korr Johansen (1977), s. 17.
- 8 Rækken er dog ikke komplet, da der ikke blev foretaget folketællinger i årene 1886-91, 1944-45, 1947 og 1949-52.
- 9 Statistisk Tabelværk. 5. R. Litra A, nr. 9. Tabel 17, s. 149.
- 10 Statistisk Tabelværk. 5. R. Litra A, nr. 3. Tabel 7, s. 18 og nr. 9. Tabel 8, s. 20.
- 11 De to familier er registreret i Den kommunale folketælling 1911 under Tordenskjoldsgade 102 og Willemoesgade 6.
- 12 Statistisk Tabelværk. 5. R. Litra A, nr. 9. Tabel 9, s. 112f.
- 13 Århus Kommunes statistiske Kontor. Økonomiske og statistiske Meddelelser. Nr.2, s. 26.
- 14 Den kommunale folketælling for Trøjborg 1911. Af familier med 10 hjemmeboende børn var der eksempelvis 1 i Willemoesgade 24, 1 i Niels Juels Gade 74 og 1 i Ivar Huitfeldtsgade 10.
- 15 Se blandt andet Svend Aage Andersen: Salt og brød gør kinden rød. Arbejderliv i Århus 1870-1940, 1985, s. 60ff.
- 16 Statistisk Tabelværk. 5. R. Litra A, nr. 10. Tabel 5, s. 18.
- 17 Ib Gejl (1998), s. 271f.
- 18 Per Boje m. fl.: Fabrik og Bolig, 1983, s. 83f., Henning Bender m. fl.: Arbejderbevægelsen i Aalborg 1870-1970, 1998, s. 30f. og Ole Hyldtoft.: Københavns industrialisering 1840-1914, 1984, s. 342ff.
- 19 Svend Aage Andersen (1985), s. 60.
- 20 Samme, s. 60.
- 21 Århus: Statistisk Tabelværk. 5.r.A10, tabel 2,s.50ff. (Omfatter kun gruppen af forsørgere) Trøjborg: Kommunal folketælling 1911.
- 22 Ole Hyldtoft (1984), s. 279.
- 23 Ib Gejl (1998), s. 161f.
- 24 Til gruppen af selvstændige er også embedsmænd, advokater, virksomhedsbestyrere o. lign. henregnet.
- 25 Ib Gejl (1998), s. 165.
- 26 Samme, s. 191f.
- 27 Per Boje m. fl.(1983), s. 136ff.

Vejen til bispestolen i 1200-tallets Århus

- et prosopografisk studie af gejstlige karriereforløb mellem 1191 og 1306 i Århus Stift

Af Bo Gregersen

Indledning

I denne artikel vil tre problemstillinger blive belyst. Jeg ønsker for det første at introducerer den såkaldte prosopografiske metode på et kildemateriale fra dansk middelalder. Metoden vil for det andet blive eksemplificeret ved en gennemgang af de måder, en person kunne opnå bispeværdigheden i Århus Stift i perioden 1191 til 1306. Herudover vil jeg for det tredje forsøge at vise, at biskoppernes karriereforløb havde en vis indflydelse på de konflikter, der opstod mellem cistercienserklostret Øm og det århusianske bispedømme i 1200-tallet.

Mennesker som individer og i grupper er i de sidste årtier i øget omfang kommet i historieforskningens interessefelt. Dette har i 1990'erne medført mange forsøg på biografiske og mikrohistoriske fremlæggelser, der nok har undersøgt individer, men ikke har udnyttet de muligheder, som ligger i at analysere individet på baggrund af de grupper, alle individer i en historisk kontekst fungerer i. Disse gruppebiografiske analyser kaldes også prosopografiske analyser, og den prosopografiske tilgang til de historiske kilder kan kort og unuanceret beskrives som læren om gruppers størrelse, sammensætning og udvikling. Prosopografiske analyser har været udbredte i den europæiske historieforskning siden

1970'erne, men har aldrig vundet indpas i Danmark.¹ Det er denne artikels mål at anvende metoden på et århusiansk materiale samt at føje en eller flere brikker til puslespillet om konflikten mellem Øm kloster og biskopperne i Århus.

Denne tilgang til materialet giver historikeren mulighed for at komme tættere på mennesker i middelalderen, idet gruppen analyseres med det formål at forstå både den enkelte person og de strukturer, der bestemmer menneskers udfoldelse. Vi kommer på den måde tættere på en forståelse af de enkelte biskopper, og vi kan dermed bedre forstå deres handlinger også med henblik på konflikten mellem bispedømmet og Øm kloster. De veldefinerede grupper, man nødvendigvis må arbejde med, kan med de relevante forbehold sammenlignes med andre grupper i samfundet og forstås i en international sammenhæng. Samtidig kan ændringer i gruppernes sammensætning beskrives, og på den baggrund kan der drages nye konklusioner i forhold til tidligere biografisk forskning om biskopperne. Spiller det en rolle, hvilken uddannelse og karriere de enkelte personer, der blev biskopper, havde? Dette spørgsmål vil jeg forsøge at besvare på de næste sider. Tilgangen kan desuden i visse tilfælde hjælpe til en mere præcis datering af kilder og dermed bi-

drage til større viden om fortidens samfund. Vi kan altså blive klogere på de gejstliges liv i Århus Stift i 1200-tallet.

Det er på tide, denne forskningsgren tages op i Danmark. Professor i historie Inga Floto efterlyste i 1996² menneskene i historien, og det er efter min mening frugtbar at benytte den prosopografiske tilgang til at finde dem. I lyset af debatten om biografens mangler³ og især på grund af de store huller i kildematerialet for den ældre del af dansk middelalder kan denne tilgang vise sig at være yderst frugtbar.

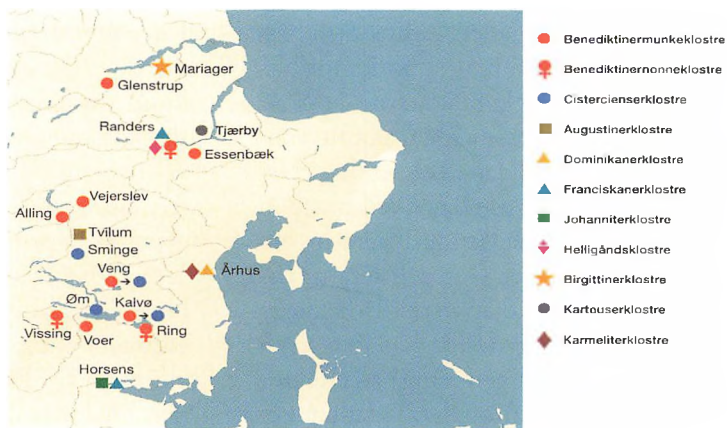
Det er aktøren eller individet, altså den enkelte biskop og ikke strukturen, der står i centrum for undersøgelsen i denne artikel, og på den måde bliver prosopografi en slags kulturhistoriens demografi med de kirkelige institutioner som forskningsområde.⁴

Det middelalderlige samfund og de århusianske biskopper

Samfundets opdeling i en verdslig og en gejstlig verden med hver sin lovgivning afspejler en tankegang der var af afgørende betydning for det middelalderlige samfund. Den kirkelige verden, som denne artikel omhandler, var opdelt i en ordensgejstlig og en sekulærgejstlig (verdensgejstlig) del.

De ordensgejstlige levede efter bestemte klosterordners regler og var for eksempel benediktinere,⁵ cisterciensere,⁶ franciskane⁷ og dominikanere,⁸ mens de sekulærgejstlige fungerede i det kirkelige hierarki med paven øverst og den mest ydmyge prælat nederst i hierarkiet.

Opdelingen mellem *regnum* (kongemagt) og *sacerdotium* (kirke) spillede en stor rolle i 1200-tallets Danmark og i særdeleshed i Århus Stift, hvor der både var større konflikter mellem kongemagten og kirken og mellem ordensgejstlige og sekulærgejstlige. Det må formodes, at den personlige baggrund, hver enkelt individ havde, var med til at præge embedsførelsen, og derfor er det vigtigt at kende biskoppernes karriereforløb. I konflikterne stod de århusianske biskopper i en central position på grund af embedets karakter som ledende gejstlig i stiftet, og det er

Kort over Østjylland med placering af de mange middelalderlige klostre i Århus Stift. Ikke mindre end 10 forskellige klosterordener havde indtil reformationen benved en snes klostre i området (dog ikke alle samtidig). Flest i antal var Benediktinerklostrene for munke i Glenstrup, Essenbæk, Vejerslev, Alling, Veng, Kalvø og Voer, og for nonner i Randers, Vissing og Ring. I Veng og Kalvø overtoges de senere af cistercienserne, der også byggede i Sminge og Øm. Efter kort i Bed og Arbejd.

derfor vigtigt at analysere disses karriereforløb for at få kendskab til eventuelle ændringer heri og ændringernes betydning. Kirkekampene er tidligere blevet analyseret af blandt andet Niels Skyum-Nielsen⁹ ud fra en materialistisk og politisk synsvinkel, men de kan også ses fra en prosopografisk vinkel. Det vil sige, at i stedet for at analysere konfliktstrukturerne ønsker jeg detaljeret at undersøge de enkelte biskopper og de grupper, de indgik i, for at undersøge deres betydning for konflikterne mellem Øm kloster og Århus biskopperne. I denne artikel ser jeg specielt på hvorledes de gejstlige karrierer, der førte til bispeembedet (episkopatet), formede sig.

Første trin i en prosopografisk analyse er indsamling af data om den udvalgte gruppes individer. Denne består i dette tilfælde af de personer, der enten blev fremført som bispekandidater eller faktisk blev biskopper i 1200-tallets Århus Stift. En detaljeret liste for området findes for biskopperne og bispekandidaterne i Århus frem til 1198, hvorfor jeg starter min gennemgang omkring dette tidspunkt.¹⁰ Dataindsamlingen er foretaget ved hjælp af den tilgængelige baggrundslitteratur om de enkelte biskopper. Denne litteratur viste sig desværre ikke at være tilstrækkelig fyldestgørende, og derfor har det været nødvendigt også at gennemgå alle de primære kilder fra 1200-tallet. Resultatet er min komplette bispeliste for Århus Stift *Series Episcoporum*¹¹ *Arusiensis 1191-1306*, der findes bagerst i artiklen. I denne bispeliste finder man de præcise henvisninger til de omtalte kildesteder.

Analysen af de århusianske biskoppers karriereforløb i 1200-tallet skal føre frem til opstilling af en typologi og om muligt en beskrivelse af et eller flere typiske karriereforløb. Hvem stod bag disse personer, og hvordan blev de biskopper? Desuden vil jeg diskutere, om de eventuelle ændringer i gruppens karriereforløb kan godtgøre en tese om, at der i 1200-tallets sidste halvdel skete en bureaukratisering og professionalisering af den kirkelige organisation, og at denne udvikling havde indflydelse på konflikten mellem Øm kloster og biskopperne. Jeg behandler derfor primært perioden til og med personernes overtagelse af bispeembedet og kun i mindre grad deres egentlige embedsperiode.

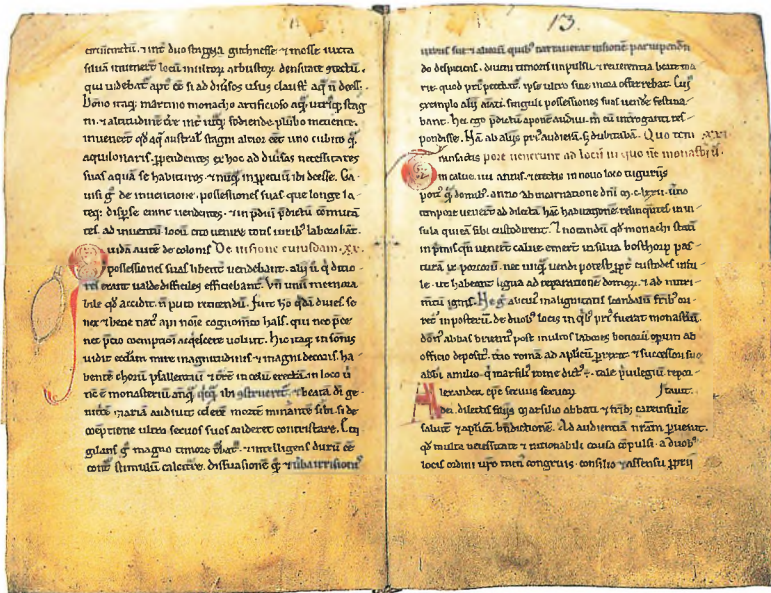
Bispeembedet

Ordet "episcopos" er græsk og betyder egentlig forstander eller den øverste præst. I den middelalderlige katolske kirke var det den højeste vielsesgrad nogen prælat kunne opnå; selv Paven var viet som biskop af Laterankirken i Rom. Subdiakon var til gengæld den laveste af de fire højere vielsesgrader, og efter denne skulle den gejstlige person vies som diakon,¹² siden som *presbyter* eller *sacerdos*, for til sidst at blive viet til biskop.¹³ De fire mindre vielsesgrader var porter, lektor, eksorcist og akrolyt.¹⁴ De fleste nåede dog kun til graden *presbyter*, der er en almindelig præstevielse. Ved indvielsen til biskop fik personen del i den apostolske arvefølge under forudsætning af for det første, at indvielsen var foretaget af en anden lovligt indviet biskop og for det andet, at personen

var lovligt valgt.¹⁵ I dekretene fra diverse kirkekongreger eller kirke-møder lå valgpro-ceduren fast, og det var bestemt, at kun kannik-kerne, der funge-rede som præster ved domkirker-ne, kunne foreta-ge et bispevalg. På laterankonci-lerne (kirkemø-der afholdt ved Laterankirken i Rom) i 1139, 1179 og 1215 blev det påpeget, at der ikke måtte

foregå verdslig indgriben i det biskoppe-lige valg, og hvis dette var tilfældet, så skulle valget omgøres.¹⁶ På III Lateran-koncil i 1179 blev det ydermere besluttet, at valget skulle foretages inden for 3 må-neder, efter at bispestolen var blevet ledig. Kunne domkapitlet, der bestod af kan-nikkerne, ikke overholde denne regel, til-faldt valgretten en højere kirkelig myn-dighed, i første omgang ærkebiskoppen og senere Paven.

Det biskoppelige valg kunne foregå på tre måder. På det IV Laterankoncil i 1215 blev det besluttet, at hvis kannikkerne ikke kunne enes om en kandidat, var der mulighed for at nedsætte en valgkommis-sion (valget foretages da *per compromis-sum*), der på kapitlets vegne skulle vælge

Den originale klosterkronike fra Øm befinder sig i dag på Det Kongelige Bibliotek i håndskrift-samlingen. I overensstemmelse med cisterciensernes strenge regler er det en enkelt udstyret bog, hvis eneste udsmykning er røde initialbogstaver. Efter foto i Bed og Arbejd.

en ny biskop. Det blev også tilladt at over-drage valget til en enkelt person, der på kapitlets vegne skulle foretage udpe-gelsen.¹⁷ Foruden kannikkeres valg og valg ved valgkommission var der tillige mulighed for *electio quasi per inspiratio-nem* (valg ved guddommelig inspiration), der naturligvis var vanskelig at håndtere og derfor sjældent omtales.¹⁸

I ældre dansk middelalderforskning har der været en del diskussion om disse bi-spevalg. Forskere som brødrene Weibull og Ellen Jørgensen mente, at kongemag-ten havde den største indflydelse, mens en forsker som Erik Arup så kirken som en mere magtfuld institution allerede fra 1060'erne.¹⁹ Disse ældre undersøgelser har det problem, at de beskæftiger sig med

Århus Domkirke. Den nuværende domkirke er et resultat af adskillige om- og tilbygninger. Grundkernen er dog stadig den kirke, Peder Vognsen ønskede at bygge til Århus Stift. Kirken var, da den stod færdig omkring 1350, et af de største byggeværk i seglsten i Jylland. Den og omgivelserne på denne tid ses her i en digital rekonstruktionsmodel, udarbejdet til bogen Tidsbilleder – Domkirken og byrummet gennem 800 år, 2001.

alle de danske stifter på én gang, uden i tilstrækkelig omfang at være opmærksom på de regionale forskelle, der var, hvilket fører til unuancerede tolkninger. I sidste halvdel af det 20. århundrede begyndte forskerne derfor i stedet at koncentrere sig om enkelte stifters historie. Denne forskning er dog noget ujævnt fordelt mellem områderne, idet stifter som Lund,²⁰ Roskilde,²¹ Odense²² og Børglum²³ er blevet grundigt behandlet, mens de andre 5 heriblandt Århus i højere grad mangler grundige analyser. Også af denne grund er analysen af Århus Stifts biskopper vigtig. I behandlingen af enkelte

stifter har forskerne dog det omvendte problem, idet de ofte har svært ved at generalisere.

For at kunne komme på tale som bisppekandidat skulle fire kriterier være opfyldt. For det første skulle kandidaten være af ægte byrd og altså ikke være resultat af udenomsægteskabelige forbindelser. Dernæst skulle personen være fyldt 30 år, og for det tredje skulle det være en person af gode sæder og kundskaber. Personen skulle have en vis mængde uddannelse og erfaring bag sig. Sidst, men ikke mindst, var det naturligvis en forudsætning, at kandidaten var en mand, efter-

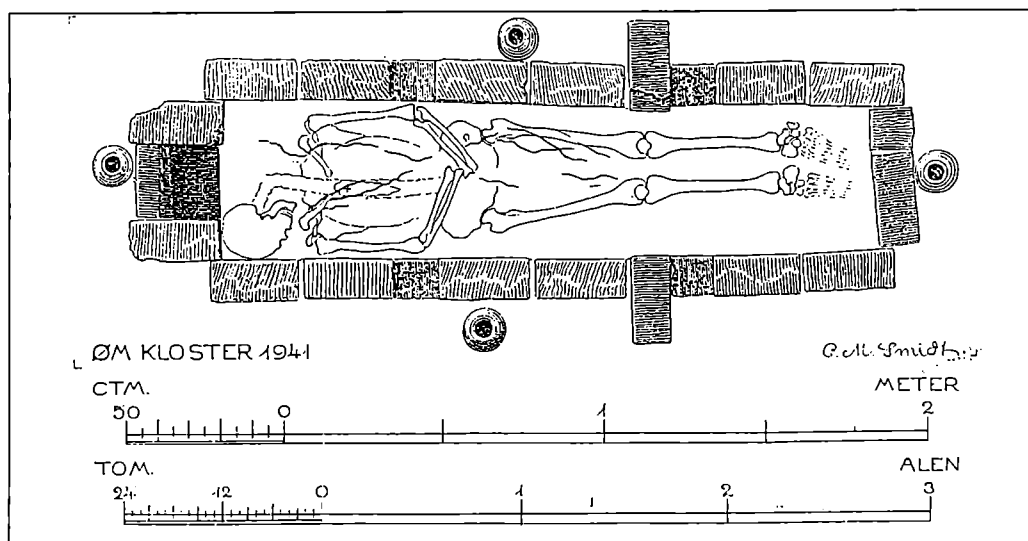
som ingen kvinder havde adgang til de sekulære kirkelige erhverv. Det er dog væsentligt at nævne, at bestemmelserne omkring bispevalget, indvielsen og kandidaten, alle er normative. Det vil sige, at bestemmelserne kun siger noget om ønsket eller intentionen med det skrevne. Dermed kan disse kilder kun bruges til, at sige hvorledes forholdene burde være og ikke til at sige, om reglerne blev fulgt.

Århus Stifts oprettelse og kildesituationen i 1200-tallet

Kristendommen kom tidligt til Østjylland. Den første biskop over Århus Stift, Reginbrand, nævnes første gang i 948, da han sammen med andre prælater deltog i et kirkeligt møde i Ingelheim.²⁴ Han var sandsynligvis missionsbiskop, hvilket vil sige, at han havde ansvaret for, at området fik afskaffet hedenskabet, og at der blev missioneret og bygget trækirker rundt i stiftet. For eksempel har jeg i en artikel i Århus Stifts Årbøger 2000 argumenteret for, at missionscentret i det Midtjyske Søhøjland lå i området omkring Tulstrup, nord for stationsbyen Ry.²⁵ Stiftet var således gammelt og veletableret i 1200-tallet, men samtidig præget af de store aristokratiske grupperinger i området.²⁶ Kirken som institution var endnu ikke helt uafhængig eller selvstændig.

Kilderne er for Århus Stift ikke så fylde som for eksempel for Lund Stift, men der er alligevel nogle kilder, som jeg i det følgende kort vil omtale, der fortæller om gejstlige karrierer og især om de store konflikter i stiftet. Den helt centrale og fyldeste kilde er Øm klostres krønike. Klos-

terkrøniken beskriver de fleste af biskopperne og især konflikterne mellem klostret og andre gejstlige magthavere. *Exordium monastrii quoad dicitur Cara Insula*, hvilket betyder "Historien om klostret den Kære Øs opkomst", udgør en del af Øm-bogen, der i dag findes på det kongelige bibliotek, hvortil den kom i 1938 fra Universitetsbiblioteket i København.²⁷ Bogens og krønikens historie kendes tilbage til 1731, da Christian Rantzau forærede bogen til Universitetsbiblioteket. Det er et held, at den før var i privat eje, da en stor del af alle middelalderlige bøger og håndskrifter gik tabt ved Københavns brænd i 1728. Katastrofen var muligvis grunden til, at Rantzau forærede biblioteket bogen, og det var samtidig heldigt, at bogen kom væk fra Rantzau, da han på sine gamle dage blev sindssyg, og selv brændte alle sine middelalderlige håndskrifter. Håndskriftets genre er ikke nem at bestemme.²⁸ Man har kaldt det en krønike, en årbog, en mindebog, et hævnskrift, et juridisk indlæg og en brevbog med kommentarer, men i virkeligheden bør bogen nok ses som lidt af hvert, og man bør ikke karakterisere de forskellige dele ens. Mange forskere har arbejdet med klosterkrøniken og de forskellige dele, men aldrig har de været enige om tolkningerne. Udforskningen begyndte allerede i 1878, hvor en kraftig debat rejste sig, men især i 1960'erne og 1970'erne med forskere som Svend E. Green Pedersen, Niels Skyum-Nielsen og Brian Patrick McGuire kom der gang i arbejdet, men stadig uden enighed omkring tolkningerne. Især McGuire og Skyum-

Svend, der var biskop i Århus mellem 1165 og 1191 spillede en vigtig rolle ved grundlæggelsen af klosteret i Øm. Da man i 1941 fandt en bispegrav under højkoret i klosterkirken, mente udgraveren, Nationalmuseets arkaolog, C.M. Smidt, at det var bisp Svend, der var blevet sedt til hvile på denne fornemme plads i kirken

Nielsen er uenige om kildens anvendelighed i den historiske forskning.

Krøniken blev nedskrevet på Øm kloster i perioden fra 1207 til 1268 af flere forskellige personer og indeholder for mig at se nogle klart afgrænsede dele. Mine kapitelhenvisninger stammer fra Jørgen Olriks oversættelse af krøniken.²⁹ Den første del fra kapitel 1 til 22 beretter om munkenes vej til stedet Øm og om de donationer cistercienserne modtog i den tidligste fase. Den anden del af krøniken omfatter kapitlerne 22 til 36 og fortæller næsten udelukkende om den århusianske biskop Svend af Trundslægten. Den tredje del af krøniken er en abbedliste, der også klart skiller sig ud fra resten af krøniken. Disse tre første dele af krøniken er forfattet af den samme forfatter, og da det omtales, at Brandan på dette tidspunkt var

abbed i Vitskøl, kan nedskrivningen tidsfæstes til 1207. Den fjerde og sidste del af krøniken beskæftiger sig næsten udelukkende med konflikten mellem klosteret og biskopperne i Århus og er skrevet fra 1246 til 1268. Tendensen i krøniken som helhed er dog klar. Den er skrevet af munkene for munkenes sag, og de skyr ingen midler for at fremme deres mål. Derfor er krøniken en problematisk kilde, der imidlertid kan anvendes med forsigtighed. Fuldstændigt at se bort fra den på grund af dens kraftige tendens, som Niels Skyum-Nielsen gjorde, er ikke rimeligt. Alle historiske kilder har en værdi og kan bruges, blot afhænger værdien af de spørgsmål, forskeren stiller og af hvilke teorier og metoder, historikeren vælger at bruge.

Ud over krøniken findes et vigtigt diplom fra biskop Peder Vognsen af Århus,

hvori han bl.a. overdrager kirken sine bøger.³⁰ Dette betyder, at der i Århus var den litteratur til stede, der var nødvendig, for at en gejstlig kunne få sig en uddannelse og dermed begynde sin karriere.

Fra Århus Stift findes desuden en række dekretter fra 1206, der regulerer forholdet mellem kapitlet og biskoppen.³¹ Disse er relevante i denne sammenhæng, idet kapitlet skulle forestå bispevalget, og fordi kapitlet muligvis var et karrierested, hvor de fremtidige biskoppers holdninger i en vis udstrækning blev formet. Der har været en del diskussion om ægtheden og dateringen af disse dekretter, idet dekretterne kun er overleveret i nogle meget sene afskrifter. Det er dog blevet godtgjort, at i hvert fald de første 11 dekretter ud af 16 sandsynligvis er fra 1206. Indledningsvis slås det fast i dekretterne, at alle med klerkegrad og alle biskopper må aflægge ed på at ville overholde dekretterne. Dernæst gennemgås de forhold, der ønskes reguleret. Det århusianske domkapitel får biskoppens ed på, at han skal øge og ikke formindske kannikkernes hæder og ære (§1). Biskoppen må desuden aldrig på egen hånd udpege nye prælater (§2) og må ikke lade sig styre af slægtsfølelse (§4). De 11 dekretter udgør en slags valghåndfæstning, der begrænser biskoppens magt overfor kapitlet, hvorfor det århusianske domkapitel i denne periode bør regnes for mere indflydelsesrigt end andre domkapitler.

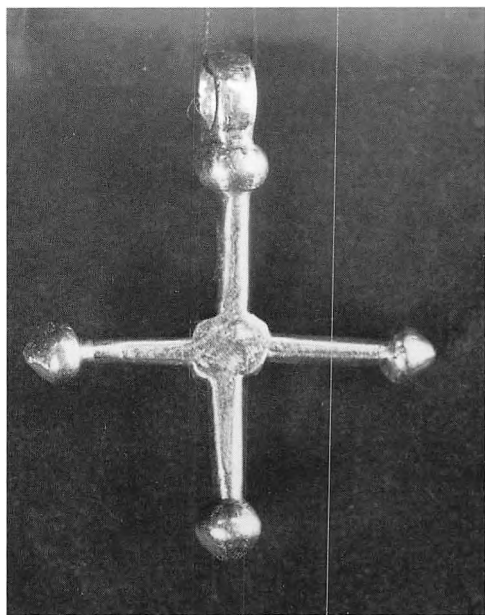
Hvidernes indtog i Århus

Peder Vognsen (også kaldet Vagnsen) der blev biskop mellem 30. oktober 1191 og

Udgravningen af bispegraven 1941. Fra venstre ses Ejler Haugsted fra Historisk Samfund for Århus Stifti (Samfundet var ejer af museet), C.M. Smidt fra Nationalmuseet og Anders Andersen, der var daglig leder af Klostermuseet. De tre fejrede fundet af bispegraven med en god cigar. Identifikationen af graven som biskop Svends er dog senere forladt, idet museumsinspektør Per Kr. Madsen efter en fornyet gennemgang af kilderne i 1977 tilskriver graven, der stadig kan ses på museet, til biskop Peder Elavsen. Foto af V. Baunsgaard på Øm Kloster Museum.

9. februar 1195, var ikke underlagt disse dekretter fra 1206. En diakon ved navn Peder nævnes ved kirken i Lund i 1170 og 1171, og det er ikke usandsynligt, at Peder begyndte sin karriere ved domkapitlet i Lund. Han var medlem af det samme elitekollektiv som ærkebiskop Absalon, idet Peders mormor, Cecilia, var søster til Asser Rig, Absalons fader.³² Han

Blandt genstandene i graven fandtes bl.a. ved skelettets højre hånd en bispering og på brystbenet dette sølvkors. Foto af V. Baunsgaard 1958.

blev formodentlig født ca. 1159, idet den grav, der tilskrives ham, indeholdt skelettet af en ca. 45-årig mand. Peder var altså en generation yngre end Absalon, der blev født i 1128,³³ og det er derfor sandsynligt, at Peder arbejdede under Absalon i Lund ved ærkesædet fra 1177 og frem. Med generation mener jeg en gruppe af personer, der levede forholdsvist samtidigt, og jeg bruger derfor ikke ordet som betegnelse for den tid, der går mellem to slægtsled. I diplommet fra 1170, der er skrevet under ærkebiskop Eskild, optræder Peder som det næstsidste vidne, og hans karriere er således endnu i sin begyndelse. Vidner under de middelalderlige diplomer figurerer nemlig altid efter deres anciennitet og anseelse. Derefter må han

have avanceret i de gejstlige grader formodentlig som kannik i Lund, og det virker logisk, at Absalon, da bispesædet i Århus blev ledigt i 1191, promoverede sit familiemedlem og sin medarbejder til bispesædet.³⁴ Hvis Peders alder er korrekt, var han først i 30'erne, da han overtog bispesædet i Århus, og han var dermed en ung biskop. I henhold til indskriften på hans gravsten i Århus domkirke, Skt. Klemens, blev han først begravet i Sorø ved netop ærkebiskop Absalons side, men senere blev hans jordiske rester overflyttet til Århus domkirke. Denne tolkning er fremført af Kai Hørby, men følges ikke i *Danmarks Kirker*, der mener, at Peder som donator og igangsætter af det store domkirkebyggeri fik sin begravelse foran højaltret i Århus domkirke fra første færd.³⁵ Graven blev undersøgt 24. august 1830 af blandt andet N.L. Høyen og igen 11. september 1918 af Poul Nørlund. Det viste sig, at graven indeholdt skelettet, en del klæderester og en blyplade med Peders data.

Peders karriere var altså et gejstlig forløb formodentligt i Lund, hvorfra han avancerede til biskop af Århus med ærkebiskop Absalons hjælp. Han var klart støttet af de mægtige Hvider på Sjælland og var formodentlig aldrig blevet biskop uden disse slægtsforbindelser.

Efter Peders død i 1204 fulgte broderen Skjalm Vognsen i hans fodspor som biskop i Århus. Den 14. november 1203 møder vi Skjalm for første gang i kilderne, og på dette tidspunkt er han domprovst i Århus og dermed leder af kapitlet. Det ser ud til, at Skjalm og Peder kørte parløb i

ledelsen af Århus Stift, og denne nepotisme, hvor storebror formodentlig hjalp lillebror, er muligvis en af baggrundene for valghåndfæstningen fra 1206. Vi kender ikke tidspunktet for Skjalms valg til biskop, men det må være efter 11. april 1204³⁶ og før 24. marts 1207.³⁷ Dette valg skal muligvis ses i sammenhæng med valghåndfæstningen, og da der nævnes en udvalgt biskop, må vi gå ud fra, at Skjalm er blevet valgt før og indviet efter håndfæstningen. Karriereforløbet blev støttet af den magtfulde Vognsen-familie, hvorfor andre af kannikkerne forsøger at dæmme op for denne families indflydelse (§4).

Der lader således til, at en magtkamp var i gang mellem den sjællandsbaserede Vognsen-familie, de jyske elitekollektiver især repræsenteret ved Vognsønnernes forgænger Svend og den senere viborgbiskop Gunner, der i 1208 indtrådte i Øm kloster og kannikkerne i domkapitlet. Svend og Gunner tilhørte Trundslægten, der stammede fra det jyske område. I denne sammenhæng skal de første tre dele af Øm klostres krønike ses, især kapitlerne 22 til 36, der næsten udelukkende handler om biskop Svend.

Skjalms løbebane var altså en gejstlig karriere, der var afhængig af slægtskabet til især broderen. En solid slægtsgruppe i ledelsen af et episkopat kunne sikre beslutningseffektivitet og solid forvaltning til egen fordel, men også til fordel for bispedømmet, ofte med slægtsdonationer til bispeskirken. De gode forbindelser til Hvideslægten ses desuden af, at både Peder og Skjalm blev begravet i klosterkirken i Sorø, der var Hvideslægten's grav-

kirke. Disse to dannede sammen med de næste to biskopper en afgrænset gruppe af århusbiskopper. En gruppe hvis slægtsforbindelser var styrende for deres karriere.

Ebbe og Peder

Ebbe, der overtog bispestolen efter Skjalm, omtales i 1203 som kannik i Århus.³⁸ I et diplom dateret 14. november skænker biskop Peder Vognsen en række ejendomme til bispedømmet, og det omtales udtrykkeligt, at Peders brødre er Skjalm, Niels og Jens. Ebbe omtales ikke i denne sammenhæng, men bevidner sidst i diplommet Peders gave som kannik. Han har altså arbejdet i kapitlet under både Peder og Skjalm Vognsen. At han skulle være den tredje broder af Vognsenslægten på bispesædet kan ikke underbygges i kilderne.³⁹ I diplommet fra 1203 er han vidne nummer 4 ud af 7, og han kan derfor ikke have haft en fremtrædende placering i kapitlet på dette tidspunkt. Det er desuden værd at bemærke, at familien Vognsen, repræsenteret ved biskoppen, provst Skjalm og de to andre brødre, indtager en meget fremtrædende plads i diplommet og optræder som forsvarer af den gave, biskop Peder gav til Århus kirken. Familien sikrede dermed en tæt kontakt til bispedømmet på bekostning af andre gejstlige institutioner som for eksempel Øm kloster. Dette har været helt naturligt, idet det store domkirkebyggeri i Århus, som Peder Vognsen havde været initiativtager til, på dette tidspunkt var i gang, og bispedømmet havde derfor brug for alle de ressourcer, der kunne samles. For andre institu-

tioner, der også modtog fromme gaver fra de aristokratiske familier, har det naturligvis været et problem, at bispedømmet blev forfordelt.

Ebbes karriere har derfor været afhængig af Vognsenfamilien, der i årene fra 1191 til 1215 må have udgjort et væsentligt elitekollektiv i Østjylland. Efter min mening kan vi her tale om én generation, der styrede Århus Stift fra 1191 og i hvert fald frem til biskop Peder Elavsens død i 1246. Disse mænd arbejdede alle i kapitlet på samme tid og afløste hinanden på bispestædet. Kapitlet må derfor have foretrukket at rekruttere nye bispeemner i egne rækker i disse år. Da Ebbe resignerede i 1224 var det endnu en herre fra samme gruppe, der overtog episkopatet.

I Peder Elavsens tid som biskop kom den nye klosterorden stiftet af den hellige Dominicus til Århus. Dominikanerne, der også blev kaldt sortebrødrene, kom til byen i 1239 og grundlagde deres nye kloster ved den gamle domkirke, som de overtog. Ud over dette kender vi ikke meget til Peder Elavsens karriereforløb. Vi ved dog, at han ifølge Øm klostres krønike døde i 1246, og at han blev begravet i den endnu ikke færdigbyggede klosterkirke på Øm kloster. Her fandt arkæologer i 1941 en bispegrav, der viste sig at indeholde et velbevaret skelet af en 58- til 65-årig mand.⁴⁰ Hvis dette er Peder Elavsens, hvilket alt tyder på,⁴¹ blev han altså født mellem 1181 og 1188 og opnåede bispeværdigheden i en alder af mellem 36 og 48 år. Peder støttede cistercienserklosteret Øm i sin tid som biskop, idet han gav munkene en lille ø i Randers fjord,⁴² og

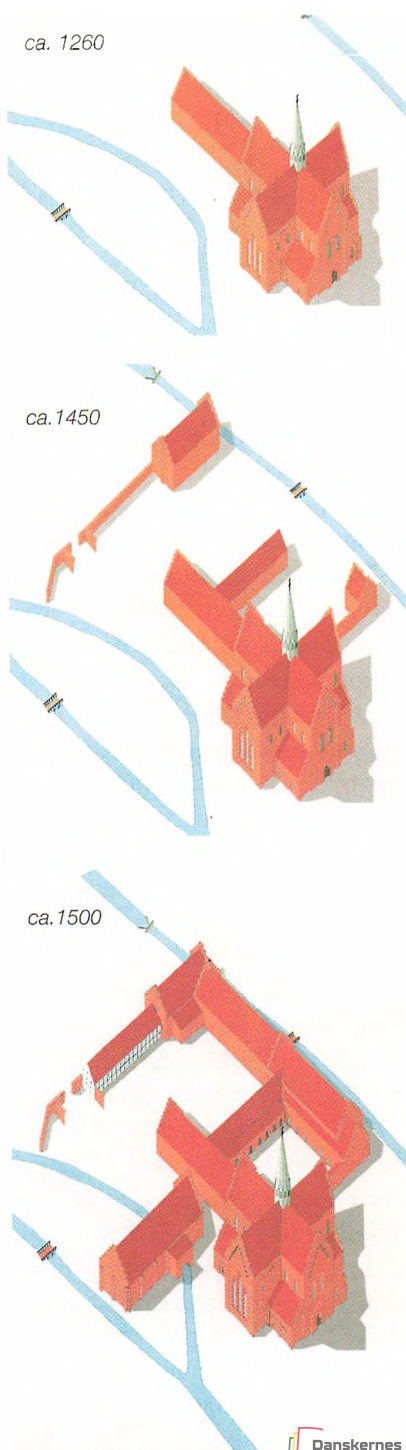
samtidig må han have støttet dominikanerne i deres bestræbelser for at grundlægge et tiggermunkekloster i Århus. Gaven til Øm kloster var værdifuld på trods af øens ringe størrelse, idet munkene kunne bruge netop denne ø som omladested, når de fragtede kalk fra Djurslands klinger til Øm. Munkene havde kalkbrud i nærheden af Gl. Grenå sogn, hvorfra de fragtede kalken nord om Djursland og ind gennem Gudenåen til Øm.⁴³ Kalken var særdeles vigtig, da man lavede mørtel af den til brug i de store byggerier, der netop var i gang i 1220'erne og 1230'erne.⁴⁴ Gaven skal derfor ses i sammenhæng med det store klosterkirkebyggeri, der var i gang på Øm, og meget naturligt valgte Peder derfor sit sidst hvilested i kirken på Øm kloster. Han må på grund af sin gave have været en del af områdets jordejende elitekollektiver og har derfor muligvis haft kontakt til gruppen omkring Vognsen-brødrene. Da han blev biskop i en alder af mellem 36 og 48 år, er det ikke utænkeligt, at han gjorde karriere under eller sammen med Vognsønnerne i begyndelsen af århundredet. Der er intet i kilderne, der modbeviser, at han havde en tilknytning til bispedømmet evt. som kannik før sit valg, og måske blev han rekrutteret til kapitlet i Skjalm eller Ebbes episkopater. Han kan derfor regnes som tilhørende samme gruppe som disse. Efter Peder Elavsens død valgte kannikkerne en fra egne rækker som biskop, men først efter tre år uden biskop i Århus.

Den store strid

Denne periode uden biskop over Århus

Stift betød starten på en af de mest indædte konflikter i dansk middelalder, nemlig konflikten mellem cistercienserklosteret Øm og de århusianske biskopper. Cistercienserne var en exempt orden, hvilket vil sige, at det ikke var stiftets biskop, der havde jurisdiktion over klosteret, men derimod ordenens eget generalkapitel og i sidste ende Paven. Systemet var opbygget på en måde, så cistercienserklostrene overvågede hinanden efter et hierarkisk system, hvor det enkelte kloster blev kontrolleret af sit moderkloster, hvilket vil sige det kloster, hvor munkene oprindelig kom fra. Stiftets biskop kunne derfor ikke dømme eller træffe afgørelser på klostrets vegne. Konflikten udsprang blandt meget andet af en diskussion om biskoppens ret til at visitere klosteret i Øm. Under en visitation skulle biskoppen kontrollere, om klostertugten blev overholdt, men eftersom cistercienserne var exempte, var det ikke biskoppen i Århus, der skulle være kontrollant i Øm, men derimod repræsentanter for ordenen fra Øms moderkloster, nemlig Vitskøl kloster ved Limfjorden. Fra klostrets grundlæggelse i 1172 havde der dog været en tradition for, at den århusianske biskop kom og boede i tre uger på Øm kloster. Besøget var en stor økonomisk byrde for klosteret, fordi

Rekonstruktion af Øm Klosters udviklingshistorie mellem ca. 1260 og 1500. Klosterkirken, der blev taget i brug i 1257, er på tegningerne fremstillet efter model fra Klosterkirken i Løgum, der blev opført nogenlunde samtidig og også var bygget af cisterciensermunke. De to kirker har derfor formentlig lignet hinanden. Rekonstruktionerne er udarbejdet af Hans Krongård Kristensen, Afdelingen for Middelalderarkæologi, Århus Universitet.

biskoppen kom med hele sit følge, og modsat var det en stor besparelse for biskoppen ikke at skulle brødføde disse mænd. Efter vakancen på bispesædet i perioden fra 1246 til 1249 ønskede biskoppen blandt andet, at Øm kloster skulle betale for de år, hvor biskoppen ikke havde besøgt Øm, hvilket munkene kraftigt modsatte sig.⁴⁵ Konflikten skal efter min mening ses i lyset af, at både bispesædet og Øm kloster i perioden fra ca. 1220 til 1250'erne havde gang i enorme byggerier. Klosterkirken på Øm, der i dag henligger som fundamenter, var et stort byggeri, men endnu større var byggeriet af den nye domkirke i Århus, der stadig er et af de største middelalderlige byggerier i Danmark. Domkirkebyggeriet var sat i gang af Peder Vognsen, og det var langt fra færdigt i midten af 1240'erne. Det var derfor bydende nødvendigt for den siddende biskop i Århus at samle så mange ressourcer som muligt - også på bekostning af andre gejstlige institutioner - og i den forbindelse måtte det være nødvendigt at skabe en mere professionel administration og et bedre bureaukati i bispedømmet Århus. Konflikten mellem munkene i Øm og biskopperne i Århus fortsætter derfor helt frem til slutningen af 1200-tallet, da byggerierne var ved at være afsluttede. Hermed er ikke sagt, at kampen om ressourcerne var den væsentligste grund til konflikten, men den spillede formentlig en noget større rolle, end forskningen tidligere har set.

Peder Ugotsen, der blev biskop i Århus efter Peder Elavsen, kender vi også fra Øm klostres krønike. Han omtales i krøniken

som munkenes fjende fra tidligere tid, hvilket er et indicium for, at han havde haft et embede i kapitlet. Vi træffer ham dog kun som biskop i kilderne, men da kannikkerne efter biskop Peder Elavsens død ifølge klosterkrøniken forsøger at vælge den ypperste blandt sig, må Peder Ugotsen have været kannik. Krøniken lader forstå at kannikkerne strides om, ”hvem af alle kannikkerne der kunne anses for den ypperste”.⁴⁶

Vi kender intet til striden i kapitlet om bispevalget i perioden fra 1246 til 1249, men hvis de kanoniske regler blev fulgt, skulle valget være gået til højere kirkelige myndigheder. Ifølge Øm klostres krønike var dette dog ikke tilfældet, men krønikens oplysninger kan være et forsøg på at så tvivl om lovligheden af Peder Ugotsens valg. Om Peder skulle være promoveret af kongen og dermed blevet biskop ved verdslig indgriben, hvilket var ulovligt, kan kun sandsynliggøres ud fra Pederes støtte til kongemagten seks år efter sin tiltrædelse som biskop.⁴⁷ Vi må blot konkludere, at Peder sandsynligvis havde en gejstlig karriere i kapitlet i Århus, og at han havde været involveret i administrationen af bispedømmet fra tidligere tid.

Problemerne i Århus fortsatte efter Pederes død mellem december 1259 og fasten 1260. Da kapitlet trådte sammen for at vælge ny biskop for Århus Stift, var der to kandidater med meget forskellig baggrund på valg. Halvdelen af kannikkerne foretrak cistercienseren Arnfast, støttet af Øm kloster, mens den anden halvdel foretrak magister Tyge. Magistergraden opnåede man i middelalderen ved at følge

get op omkring de to grupper af studier *trivium* og *quadrivium*. *Trivium* bestod af de tre humanistiske fag grammatik, retorik og logik, mens *quadrivium* bestod af de mere naturvidenskabelige fag aritmetik, geometri, musik og astronomi. Først erhvervede den studerende sig *baccalaureus* graden, og efter yderlige fire års studier blev han magister. Tyge var derfor en højt uddannet mand med seks til otte års universitetsstudier bag sig.

Tyge I var kongemagtens kandidat, mens Arnfast givetvis var den kandidat, der blev foretrukket i ordensgeistlige kredse især på Øm kloster. Da kapitlet ikke kunne nå en afgørelse inden for fristen på tre måneder, tilfaldt valget ærkebiskop Jakob Erlandsen, der valgte Arnfast. Dette valg mødte dog kraftig modstand fra enkedronning Margrethe Sambiria, der havde været gift med Christoffer I, og Arnfast blev derfor aldrig indsat som biskop i Århus. I samtiden gik der rygter om, at Christoffer I døde efter et besøg hos netop Arnfast i cistercienserklosteret Ryd, hvor Arnfast skulle have givet kongen gift, så det undrer ingen, at Margrethe var modstander af ham som biskop.

I stedet træffer vi Tyge I i Rom 1260, hvor han stadfæstes af Paven som biskop af Århus. Ifølge Øm klostres krønike købte Tyge embedet, hvilket er strengt forbudt ifølge kanonisk ret.⁴⁸ Det kan dog igen være et forsøg på at bringe den århusianske biskop i miskredit fra munkenes side. Der er derimod ingen tvivl om, at begge kandidater, både Arnfast og Tyge, havde de fornødne kvalifikationer, og i dette tilfælde løb den verdslige kandidat

af med sejren. Det var Margrethe Sambiria, der gennemtrumfede valget af Tyge, og det kanoniske forbud med verdslig indgriben blev derfor ikke overholdt. Valget kan derfor ses som en konflikt mellem kongemagten og kirken, men det kan også anskues som en konflikt mellem en magister og en munk. Tyge I's baggrund kan have været verdslig, da han hverken omtales som kannik eller som indehaver af andre kirkelige embeder. Arnfast havde derimod en gejstlige karriere som ordensgeistlig bag sig, men han blev aldrig biskop og døde hos sine munke i Ryd i 1264. Her blev han formodentligt begravet, men endnu er han ikke fundet eller identificeret. Tyge I var akademiker og derfor en repræsentant for en øget professionalisme i stiftet, idet han havde sin universitetsgrad i orden.

Mens Tyge I var biskop i Århus, avancerede Peder Åby i kapitlet. Han omtales første gang i 1249 som højtrangerende gejstlig i Århus Stift og beskrives i Øm klostres krønike som biskop Tyge I's formand eller betroede medarbejder. Han må sammen med Tyge I have udgjort et stærkt makkerpar, der i den lange periode fra 1260 til 1273 styrede Århus Stift, på samme måde som Vognsønnerne havde gjort tidligere i århundredet. Han indledte sin karriere med at tage en magistergrad, og han blev derefter kannik i Århus for inden 1263 at blive forfremmet til ærkekiakon. Her sad han i ca. 10 år som Tyge I's højre hånd og må i denne periode have placeret sig som Tyges naturlige efterfølger. Peders karriere var derfor helt afhængig af den siddende biskop i Århus,

og forløbet må beskrives som sekulær-gejstligt. Bispevalget foregik den 14. januar 1273, dagen efter Tyges død. Peder må have været en ældre herre ved valget, da han formodentligt i 1249 var mindst 25 år gammel. Han optræder nemlig i 1249 som magister, kannik og ærkediakon, og disse stillinger må indebære en højere vielsesgrad end for eksempel diakon eller *presbyter*, for hvilke den kanoniske alder var minimum 25 år. Det vil sige, at han blev født før 1224, og derfor var over 49 år gammel i 1273 og dermed ud fra tidens forhold en meget erfaren og gammel mand. Som sin forgænger Tyge I var Peder Åby en højt uddannet mand, der kunne sikre en effektiv administration af bispesædets jorde og dermed sikre dets indtægter. Peder Åby døde imidlertid allerede året efter sit bispevalg, og kapitlet måtte atter vælge en ny biskop.

Ved valget i 1274 foretrak kannikkerne igen en fra deres egne rækker, og atter forfremmede de en af stiftets højtstående gejstlige. Tyge II var i 1273, ved Peder Åbys valg, det første vidne, og han omtales i diplommet som *prepositus Arusiensis*, hvilket vil sige, at han var provst i Århus. Tyge II's karriere kender vi ikke meget til, da omtalen ved Peder Åbys valg er den eneste kilde, vi har, men det er vel sandsynligt, at også han gjorde karriere under Tyge I's 13 år lange embedsperiode. Disse prælater, Tyge I, Peder Åby og Tyge II, bør derfor ses som en generation, der styrede Århus Stift i perioden fra 1260 til 1288 - en periode, hvor det var nødvendigt for disse gejstlige at være på god fod med kongemagten for at avancere. Perio-

den er ydermere karakteriseret ved, at de personer, der opnåede bispeværdigheden, alle havde lange uddannelser bag sig, og dermed kunne de sikre stiftets professionalisering og bureaukratisering.

Tyge II sad som biskop i Århus frem til sin død før den 12. september 1288, hvorefter Jens blev hans efterfølger frem til 1306. Hvilken karriere Jens havde før sit valg, kan vi desværre ikke udlede af kilderne.

Sammenfatning

Den prosopografiske analyse har i denne artikel vist sig at være frugtbar på et materiale fra Århus Stift på en række områder. Biskoppernes karrierer er blevet rekonstrueret, og nye tolkninger er blevet fremlagt både af enkelte personer, kilder og begivenheder.

Ud af de ti behandlede personer fra Århus Stift i perioden kender vi til karrieren for de otte. Analysen af forløbene afslører to på hinanden efterfølgende generationer. Den første generation, der virkede i perioden fra 1191 til 1246, var kraftigt støttet af elitekollektivet omkring ærkebiskop Absalon. Disse personer havde alle gejstlige karrierer, men med tætte slægtsforbindelser til områdets jordejende aristokrati. Den næste generation, der styrede stiftet fra 1260 til 1288, var sandsynligvis afhængige af velvilje fra kongemagten for at kunne avancere. Gruppen af biskopper, der styrede Århus Stift under de store konflikter mellem bispesæde og Øm, var derfor væsentlig anderledes end den gruppe af personer, der styrede stiftet indtil 1246. Især var det karakteristisk, at de

personer, der blev fremført som bispekandidater efter 1246, stort set alle havde lange universitetsuddannelser bag sig, og de burde dermed have haft kompetencen til at kunne styrke stiftets administration.

Ud af de otte karriereforløb var minimum fem personer kannikker i Århus og en enkelt i Lund. Kapitlet foretrak altså at søge i egne rækker ved bispevalg, hvilket kunne være en konsekvens af valghåndfæstningen af 1206. Cistercienserabbeden Arnfast, der forsøgte at opnå valg i 1260, måtte opgive og trække sig tilbage bag klostermuren, men fik dog halvdelen af stemmerne i kapitlet. Ud af de 5 kannikker, der opnåede valg, var desuden 2 domprovster og en ærke diakon, så den sikre vej til bispesædet gik gennem de ledende stillinger i kapitlet.

Disse biskopper fra kapitelgejstligheden stod, modsat kandidater udefra, for en bureaukratisering og professionalisering af den kirkelige administration. Efter 1246 ønskede kannikkerne som biskopper effektive bureaukrater, der med lange universitetsuddannelser kunne sikre, at bispedømmets jorde og rettigheder blev udnyttet optimalt, og til tider på bekostning af andre gejstlige institutioner. Bureaukratiseringen og de generationer, der i denne artikel er blevet påvist, kan således være med til at belyse konflikten mellem Århus-biskopperne og Øm kloster. Hermed er påvist endnu nogle årsager til de store stridigheder, og nye brikker er føjet til puslespillet om kampen mellem Øm kloster og biskopperne i Århus Stift i 1200-tallet.

Det er dog ikke kun for 1200-tallet, at

den prosopografiske tilgang er frugtbar, og især på grund af det internationale perspektiv kan metoden med fordel anvendes på andre perioder i danmarkshistorien. Metoden lægger op til åbne afhandlinger, der ikke lukker sig om snævre isolerede emner, men åbner sig i et forsøger på at sætte en given periode eller et givent emne ind i en geografisk og kronologisk kontekst.

Vejen til bispestolen i Århus ændrede sig altså i løbet af 1200-tallet. I begyndelsen af perioden var det nødvendigt at være støttet af et elitekollektiv som Trundslægten eller Hviderne for at opnå bispeværdigheden. Senere i 1200-tallet fik domkapitlerne på grund af de kirkelige reformer især fra IV Laterankoncil i 1215 og den århusianske valghåndfæstningen fra 1206 større indflydelse på bispevalget, hvilket betød, at vejen til episkopatet gik over embeder i det sekulærgejstlige hierarki.

De udviklingstræk, der her er beskrevet for Århus Stift, følger de mønstre, der ses i resten af Europa. 1200-tallet var på europæisk plan præget af stigende professionalisme i den kirkelige administration, og reformerne fra IV Laterankoncil prægede samfundene. Danmark og Århus var ingen undtagelse, men var derimod fra Peder Vognsens tid som biskop en integreret del af den vestlige kristenhed.

Den kirkelige organisation blev professionaliseret og bureaukratiseret og havde opnået en vis selvstændighed især fra de større elitekollektiver med det resultat, at den kirkelige organisation generelt ved slutningen af århundredet var styrket på trods af kirkekampen og konflikter.

SERIES EPISCOPORUM ARUSIENSIS)⁴⁹

Navn:	Valgt:	Afgået:	Kommentarer:
PETRUS (I) (Peder) (Peder Vognsen eller Wangsen)	efter 30. okt. 1191 ⁵⁰ / før 9. feb. 1195 ⁵¹	død 11. april 1204 ⁵²	Søn af Vagn og Ingegerd. Bror til Niels, ⁵³ Jens og Skjalm Vognen. ⁵⁴ Muligvis diakon og kannik i Lund i 1170. ⁵⁵
SKELMO (Skjalm) (Scialov ⁵⁶)	efter 11. april 1204 ⁵⁷ / før 24. marts 1207 ⁵⁸	død 1215 ⁵⁹	Søn af Vagn og Ingrid. Broder til Niels, Jens og biskop Peder I af Århus, begge af Skjalmsslægten. Domprovst i Århus fra senest 1203. ⁶⁰
EBERUS (Ebbe)	efter 1215/ før 13. maj 1216 ⁶¹	resigneret efter 13. juli 1224 ⁶²	Magister ⁶³ og kannik i Århus senest fra 1203. ⁶⁴ Død før 8. marts 1232. ⁶⁵
PETRUS (II) (Peder) (Peder Elavsen eller Elafsen)	efter 13. juli 1224/ før 18. juli 1229 ⁶⁶	død 1246 ⁶⁷	
PETRUS (III) (Peder) (Peder Ugotsen ⁶⁸)	1249 ⁶⁹	død efter dec. 1259 ⁷⁰ / før fasten 1260 ⁷¹	Søn af Mogens og broder til Ebbe. ⁷² Kannik i Århus. ⁷³

TYCHO (I) (Tyge) ⁷⁴ (Tyge, Tvcho ⁷⁵)	1260 ⁷⁶	død 13. jan. 1273 ⁷⁷	Magister ⁷⁸ uddannet i Paris. Valgt af 6 ud af 12 kannikker i kamp mod Arnfast. ⁷⁹ Konsekreret 1262. ⁸⁰
ARNEFASTUS (Arnfast) (Abbed Arnfast af Ryd)	1260 ⁸¹	død 1264	Cistercienser i Ryd. Valgt af 6 ud af 12 kannikker i kamp mod Tyge. Konsekreret af ærkebiskop Jacob Erlandsen. ⁸²
PETRUS (IV) (Peder) (Peder Ingridsen eller Peder Aaby)	14. jan. 1273 ⁸³	efter 18. aug. 1274 ⁸⁴	Magister, kannik og ærke diakon ⁸⁵ i Århus senest fra 1249. ⁸⁶ Konsekreret mellem 29. maj og 18. aug. 1274.
TYCHO (II) (Tyge)	efter 18. aug. 1274/ før 23. juli. 1274 ⁸⁷	død før 12. sep. 1288 ⁸⁸	Provst i Århus. ⁸⁹
JOHANNES (Jens) ⁹⁰ (Jens Askersen eller Johannes Asceri Filius)	før 12. sep. 1288 ⁹¹	død efter 8. april 1306 ⁹² / før 10. juli 1306 ⁹³	

LITTERATUR

Som henvisningsord anvendes forfatternavn og evt. årstal eller de i parentes anførte forkortelser

Arhnung, J. O.: *Roskilde Domkapitels historie. Bd. I-II* Roskilde, 1937. Materiale til Bd. III om kapitlets personalhistorie findes på Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet.

Bavngaard, E. & Holger N. Garner: "Kalk til Øm kloster". *Århus Stifts Årbøger* 69. 1981, s. 7-14.

Barraclough, Geoffrey: "The Making of a Bishop in the

Middle Ages. The Part of the Pope in Law and Fact". *The Catholic Historical Review. Vol. XIX, nr. 3.* 1933-34, s. 275-319.

Boltsen, Jesper, Bo Gregersen & Lene Warner: "Bishop Peder Elavsen and the epidemiology of the palaeopathological diagnosis of leprosy." *International Journal of Osteoarchaeology.* Under udgivelse 2001.

Bolvig, Axel: "Statuta capituli Arusiensis". In Fledelius, K. o.a. (red.) *Middelalder, metode og medier.* Festskrift til Niels Skyum-Nielsen på 60-årsdagen den 17. oktober 1981. København, 1981. s. 95-114.

- Bulst, Neithard & Jean-Philippe Genet: "Introduction" *Medieval lives and the historian*. 1986.
- Christensen, C. A.: *Corpus codicum danicorum medii aevi, vol. II. Liber capituli arusiensis. Liber monasterii carae insulae*. København, 1960.
- Danmarks Kirker*: Udg. af Nationalmuseet. København, 1933-. (DK)
- Danmarks Riges Brevve*: Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København, 1938-. (DRB)
- Dansk Biografisk Leksikon*: Grundlagt 1887 af Bricka, C. F. Videreført af Engelstoft, Povl 1933-44. Tredje udgave København, 1979. (DBL)
- Dictionary of the Middle Ages*: Strayer, Joseph R.(ed.). Bd. 1-13. New York, 1982-1989. (DMA)
- Diplomatarium Danicum*: København, 1938-. (DD)
- Engels, Odilo & Stefan Weinfurter: *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum 1198*. Bericht zur anlage und bearbeitung der bischofslisten. Stuttgart, 1976.
- Fine Licht, Kjeld de & Vibeke Michelsen: *DK, Århus amt 40*. s. 3777 – 3808.
- Fledelius, K. o.a. (red.) *Middelalder, metode og medier*. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen på 60-årsdagen den 17. oktober 1981. København, 1981.
- Floto, Inga: "Relevans, disciplin, helhed." *HT 1996, hft. 1*, s. 150-160.
- Frederiksen, H.J.(red.): *Det europæiske klostervæsen*. Århus, 1985.
- Frederiksen, Hans Jørgen: "Franciskanerne". I Frederiksen, H.J.(red.): *Det europæiske klostervæsen*. Århus, 1985, s. 70-88.
- Gallén, Jarl: *La Province de Dacie de l'ordre des Frères Prêcheurs*: I. Histoire générale jusqu'au grand schisme. 1946.
- Garner, H. N.: *Atlas over danske klostre*. København, 1968.
- Garner, H. N.: *Cistercienserordenen*. Ry, 1998.
- Gejl, Ib (red.): *Århus. Byens Historie*. Bind 1, - 1720 & bind 5, *Århus. Byens Borgere* 1165-2000.
- Gjerløw, Lilli: "Magister." *KLNM. Bd 11*, sp. 219-221.
- Gregersen, Bo: *Vejen til episkopatet i 1200-tallets Danmark*. Upubliceret specialeafhandling, Odense, 2000.
- Gregersen, Bo: "Ærkeanglens Mikael's kirke i Tulstrup – en missionskirkes efterfølger fra starten af 1100-tallet" *Århus Stifts Årbøger 2000*. 83. bind. Ry, 2001. s. 7-23.
- Green Pedersen, Sv. E.: "Øm Klosters grundlæggelse og dets forhold til bisp Svend af Århus." *Århus Stifts Årbøger 57*. bind. Århus 1964. s. 173-247.
- (HC): Eubel, Conradus: *Hierarchia Catholica Medii aevi, Summorum Pontificum, S. R. E. Cardinalium, Ecclesiarum Antistitum Series*. Ab anno 1198 usque ad annum 1431 Perducta. 1913.
- Hermanson, Lars: *Slækt, Vänner och Makt*. En studie av elvrens politiska kultur i 1100-talets Danmark. Göteborg, 2000.
- Historisk Tidsskrift*: Udg. af Den danske historiske forening. 2 numre årligt. København, 1840- (HT)
- Hørby, Kai: Artikler i *DBL* om Tyge (Tuke). bd. 15 s. 113; Ugotsen, Peder. bd. 15 s. 126 og Vognsen, Peder. bd. 15 s. 664.
- Ingesman, Per: *Den lundsenske kapitelgejstlighed i senmiddelalderen*. Utrykt licentiatafhandling. Det teologiske fakultet, Aarhus Universitet. 1985.
- Ingesman, Per: *Ærkesadets godsadministration i senmiddelalderen*. Skåns venmedeltid och renessans 12. Skriftserie udgiven av Vetenskaps-Societeten i Lund. Lund, 1990.
- Jørgensen, Ellen: Artikler i *DBL* om Arnfast. bd. 1 s. 288 og Ebbe. bd. 4 s. 94
- Kræmmer, Michael: *Den Hvide klan*. Om Absalon og hans slægt og om magtspillet og magtens mænd i Danmark i det 12. århundrede. Viborg, 1999.
- Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*: Fra vikingetid til reformationstid. Bd. 1-22. København m.v., 1956-1978. (KLNLM)
- Lepine, David H.: "The Origins and Careers of the Canons of Exeter Cathedral 1300-1455." In: Harper-Bill, C.(ed.) *Religious belief and ecclesiastical careers in late medieval England*. Proceedings of the conference held at Strawberry Hill, easter 1989. Studies in the history of medieval religion, 3. Woodbridge, Suffolk, 1991. s. 87-121.
- Lindroth, Sten: "Universitet". *KLNM. Bd. 19*, sp. 312-314.
- Madsen, Hildegard: "Munkevesnets oprindelse". I Frederiksen, H.J.(red.): *Det europæiske klostervæsen*. Århus, 1985, s. 9-35.
- Madsen, Per Kristian: "Bispegrave på Øm kloster". *Hikuin 3*. 1977, s. 137-157.
- McGuire, Brian Patrick: *The Cistercians in Denmark*. Kalamazoo. 1982.
- Michelsen, Vibeke & Kjeld de Fine Licht: *DK, Århus amt 16, bd. 2*.
- Nissen, Andreas: *Danske Bisperækker, gennem tiderne fra Sankt Ansgars dage til kirkeomvæltningen*. København, 1935.
- Mornet, Elisabeth: "Préliminaires à une prosopographie du haut clergé scandinave: le chapitre cathédral de Roskilde 1367-1493". In: Bulst N. & Gernet J.-P.(eds.) *Medieval Lives and the Historian*. Michigan, 1986.
- Nyberg, Tore: *Die Kirche in Skandinavien*. Mitteleuropäischer und Englischer Einfluss im 11. und 12. Jahrhundert. Anfänge der Domkapitel Børglum und Odense in Dänemark. Sigmaringen, 1986.
- Nyberg, Tore: *Monasticism in North-Western Europe, 800-1200*. Aldershot, 2000.
- Olrik, Jørgen: "Øm klostres kronike". *Århus Stifts Årbøger*.

- 1912.
- Olrik, Jørgen: *Øm klostres kronike*. 1968 (1. udg. 1912) og 1987.
- Olrik, Jørgen, Jacob Isager og Holger N. Garner: *Øm klostres kronike*. 1997.
- Olsen, Rikke Agnete: *Ryd Klosters Årbog*. Højbjerg, 1989.
- Paludan, Helge: "Peder Vognsen" & "Tyge" I Gejl, Ib(red.): *Arhus. Byens Borgere*. 2000.
- Petersen, Henry: *Danske Gejstlige Sigiller Fra Middelalderen*. København, 1886.
- Pirinen, Kauko & Troels Dahlerup: "Diakon". *KLNM. Bd. 3*, sp. 51-53.
- Pirinen, Kauko & Jarl Gallén: "Biskop". *KLNM. Bd. 1*, sp. 610-625.
- Pirinen, Kauko o.a.: "Domkapitel". *KLNM. Bd. 3*, sp. 185-201.
- Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis*. Ab initio usque annum MCXCVIII. Series VI, Britannia, scotia et hibernia, scandinavia. Stuttgart, 1992. Af Kluger, Helmut (curavit) (SE)
- Skyum-Nielsen, Niels: *Fruer og Vildmænd I-II*. Dansk Middelalderhistorie 1250 - 1340. København, 1994 og 1997.
- Skyum-Nielsen, Niels: *Kirkekamp i Danmark 1241 - 1290, Jacob Erlandsen, samtid og eftertid*. København, 1971a.
- Skyum-Nielsen, Niels: *Kvinde og Slave*. Danmarkshistorie under retouche 3. København, 1971b.
- Skyum-Nielsen, Niels: "Studier og tekster til kirkekampen i Danmark 1241-1290". *Scandia* 28. 1962. s. 1-91.
- Tanner, Norman P. (ed.): *Decrees of the ecumenical councils*. Vol. I Nicoses I-Lateran V. London, 1990.
- Weibull, Lauritz: *Necrologium Lundense*. Lunds Domkyrkas Nekrologium. Lund, 1923.
- Weibull, Lauritz: *Skånes kyrka från älsta tid till Jacob Erlandsens död 1274*. København, 1946.
- relse, sammensætning og udvikling.
- 5 Benediktinerordenen er en af de ældste klosterordner og blev grundlagt af Benedikt af Nursia omkring 535. Benedikt sad på klostret Monte Cassino udenfor Rom og skrev den regel, der blev grundlaget for det vesteuropæiske klostervæsen. Ordenen kom til det dansk område med den kristne mission i 900-tallet og var den mest udbredte gennem hele middelalderen. Benediktinerklostrene var, som cistercienserklostrene, herreklostre der oftest var beliggende på landet. Madsen, 1985, s. 9-35 og Nyberg, 2000.
- 6 Cistercienserordenen grundlagdes i 1098 af Robert af Champagne med det første kloster Citeaux i Bourgogne. Ordenen kom til Norden i 1143 da klostret i Alvastra blev grundlagt. Cisterciensermunkene levede grundlæggende efter Benedikts munkeregel med tilføjelse af egne strengere regler. Klostrene betegnes normalt som herreklostre, idet de ofte var store godsejere, og da klostrene ofte var beliggende i ikke urbane områder. Garner, 1998 og McGuire.
- 7 Franciskanerordenen blev grundlagt som en tiggermunkeorden af Frans af Assisi og fik sin godkendelse af paven i 1223. I 1232 kom de først gråbrødre til Danmark, og Ryd klostres årbog skrev »Samme år [1232] kom de små brødre på deres bare fødder til Danmark og grundlagde huset i Ribe.« Ordenens klostre var altid beliggende i urbane miljøer, idet munkenes opgaver var tiggeri og prædikener blandt befolkningen i byerne. Olsen, s. 56. og Frederiksen, 1985, s. 70-88.
- 8 Dominikanerordenen blev stiftet af Dominicus Guzman og var som franciskanerordenen en tiggermunkeorden, der fik sin godkendelse af paven i 1216. Allerede i 1223 kom de første dominikanere til det danske område, nærmere bestemt Lund. Ordenen lagde især vægt på videnskabelige studier og mange af de studerende og undervisere ved universiteterne var dominikanere. Som franciskanerne lå også dominikanernes klostre i urbane omgivelser. Gallén, 1946 og Garner, 1968, s. 93.
- 9 Mest detaljeret i hans doktordisputats: Skyum-Nielsen, 1971a.
- 10 SE.
- 11 Series Episcoporum er den latinske betegnelse for bispe-lister, der normalt bruges i forskningen.
- 12 Pirinen, Kauko & Troels Dahlerup: "Diakon". *KLNM. Bd. 3*, sp. 51-53.
- 13 Lepine, s. 89.
- 14 Metz, René: "Clergy". *DMA*, Bd. 3, s. 440-446.
- 15 Pirinen, Kauko & Jarl Gallén: "Biskop". *KLNM. Bd 1*, s. 610-625.
- 16 Dekreterne findes i original sprog og med parallelle oversættelse til engelsk hos Tanner.

NOTER OG HENVISNINGER

Denne artikel bygger til dels på min upublicerede speciale-afhandling: Vejen til episkopatet i 1200-tallets Danmark, Odense 2000. Heri findes lister med præcise og detaljerede oplysninger om alle 87 danske biskopper fra 1198 til 1302.

1 Kun to danske forskere har arbejdet med metoden som defineret i resten af den europæiske forskning nemlig Per Ingemans og Elisabeth Mørner.

2 Floto, s. 157.

3 Se HT 1997, hft. 2, s. 414-454. Indlæg fra Niels Thomssen, Inga Floro, Sidsel Eriksen og Birgitte Possing.

4 Bulst & Genet. Demografi er normalt forstået som læren om befolkningsstørrelse, sammensætning og udvikling, men her forstås prosopografi som læren om grupperes stør-

- 17 Dekreterne fra 23 til 30 handler alle om kanoniske valg, og de procedurer der skulle følges.
- 18 Barraclough, s. 276.
- 19 Arnhung, s. 309 o.a.
- 20 Ingesman, 1985 og Weibull, 1946.
- 21 Arnhung.
- 22 Nyberg, 1986.
- 23 Nyberg, 1986.
- 24 *SE*, s. 39.
- 25 Gregersen, 2001, s. 7-23.
- 26 Især betones Vognslægtens indflydelse i starten af århundredet af Paludan, 2000.
- 27 Bogen er udgivet som faksimile af Christensen.
- 28 Green Pedersen, s. 173-247.
- 29 Olrik, 1912. Er siden udkommet i en mængde oplag, senest i 1997 i publikationen Olrik, Jørgen, Jacob Isager og Holger N. Garner: *Øm klostets krønike*.
- 30 *DD/DRB*, 1:3, nr. 208
- 31 *DD/DRB*, 1:4, nr. 116. Se endvidere Bolvig, s. 95-114.
- 32 Hermanson, s. 201.
- 33 Kræmmer, s. 15.
- 34 Kræmmer, s. 156.
- 35 Hørby, Kai: *DBL*, bd. 15 s. 664 og Michelsen & de fine Licht, s. 659-666.
- 36 *DD/DRB*, 1:4 nr. 98. Skjalm valgtes i 1204 ifølge Valdemarårbogen (del af Valdemars jordebog)
- 37 *DD/DRB*, 1:4 nr. 130.
- 38 *DD/DRB*, 1:4 nr. 82.
- 39 Dette fremgår ellers hos Paludan, 2000, s. 258.
- 40 Skelettet er blevet genundersøgt i 2000 og resultatet ses i Boltsen, Gregersen & Warner.
- 41 Madsen, 1977, s. 137-157.
- 42 Olrik, 1997, s. 32.
- 43 Bavngaard & Garner, 1981, s. 9.
- 44 Michelsen & de fine Licht, s. 3777 – 3808.
- 45 Olrik, 1997, s. 33.
- 46 Olrik, 1997, s. 32.
- 47 *DD/DRB*, 2:1, nr. 156, 224, 282 og 301. I disse diplomer er Peter omtalt i sammenhæng med kongemagten og bliver i nr. 282 af paven pålagt at hjælpe ærkebiskop Jakob, domprovst Sasser og ærkediakonen Bent.
- 48 Olrik, 1997, s. 37.
- 49 Afsnittet om Århus i *SE*, er forfattet af Ebbe Nyborg.
- 50 Da døde Peters forgænger Svend. Olrik, 1997, s. 28. Biskop Svend havde imellem 1185 og 1187 ifølge *DD/DRB*, 1:3 nr. 123 fået tilladelse til at resignere, når han ønskede det.
- 51 *DD/DRB*, 1:3 nr. 208. Peter nævnes som biskop, og han giver ved denne lejlighed sine bøger til Skt. Klemens. Vi må gå ud fra at bøgerne tilkom domkapitlet, der i undervisningen ved latinskolen har haft god brug for dem.
- 52 Michelsen & de fine Licht, s. 659-666.
- 53 *DD/DRB*, 1:4 nr. 82. »Og vore brødre, provst Skjalm, Niels og Jens, der var til stede,...«. Ebbe omtales ikke som broder til Peter Vognsen.
- 54 Hørby, *DBL*, bd. 15 s. 664.
- 55 *DD/DRB*, 1:3, nr. 13 og 19.
- 56 *HC*, s. 110.
- 57 *DD/DRB*, 1:4 nr. 98. Skjalm valgtes i 1204 ifølge Valdemarårbogen (del af Valdemars jordebog)
- 58 *DD/DRB*, 1:4 nr. 130.
- 59 *DD/DRB*, 1:5 nr. 63; Skyum-Nielsen, 1971b, s. 229; *HC*, s. 110, skriver fejlagtigt 1214. se desuden Nissen, s. 77.
- 60 *DD/DRB*, 1:4 nr. 82.
- 61 *DD/DRB*, 1:5 nr. 81.
- 62 *DD/DRB*, 1:6 nr. 19 befaler biskopperne af Ribe og Århus at modtage Ebbes embedsnedlæggelse; Jørgensen, *DBL*, bd. 4 s. 94, Ebbe resignerede pga. blindhed og dermed sandsynligvis også pga. alder, men fik lov at beholde sin *dignitas*, hvilket vil sige at han måtte beholde sin titel af biskop.
- 63 *DD/DRB*, 1:4 nr. 98. Omtaler her som magister og præbendeindehaver. Desværre er dateringen bred, 1204 til 1207.
- 64 *DD/DRB*, 1:4 nr. 82.
- 65 *DD/DRB*, 1:6 nr. 135.
- 66 *DD/DRB*, 1:6 nr. 98.
- 67 Skyum-Nielsen, 1971a, s. 184; Hørby, *DBL*, bd. 15 s. 126; Olrik, 1997, s. 32.
- 68 *DD/DRB*, 1:7 nr. 65.
- 69 Olrik, 1997, s. 32.
- 70 *DD/DRB*, 2:1 nr. 301.
- 71 Olrik, 1997, s. 36. Skyum-Nielsen, 1971a, s. 156. Peter døde med bandet over sig til fryd for munkene i Øm.
- 72 *DD/DRB*, 1:6 nr. 109.
- 73 Olrik, 1997, s. 42 og s. 32. Hørby, *DBL*, bd. 15 s. 126.
- 74 Tyges segl er bevaret i Stadsarkivet for Lübeck under et diplom fra 1264. Petersen, s. 61.
- 75 Stavemåden findes på Tyges segl.
- 76 Tyge i Rom og stadfæstes der som Århus-bisp. Han vender først hjem til Danmark i 1262. Skyum-Nielsen, 1971a, s. 168.
- 77 *DD/DRB*, 2:2 nr. 203; Skyum-Nielsen, 1971a, s. 324
- 78 Olrik, 1997, s. 37.
- 79 Olrik, 1997, s. 43.
- 80 Hørby, *DBL*, bd. 15 s. 113.
- 81 Jørgensen, *DBL*, bd. 1, s. 288.
- 82 Olrik, 1997, s. 43; Jørgensen, *DBL*, bd. 1, s. 288.
- 83 *DD/DRB*, 2:2 nr. 203 omtaler Tyges død og valget af Peter Åby; Skyum-Nielsen, 1971a, s. 324 kap. 69 n. 20.
- 84 *DD/DRB*, 2:2 nr. 237.
- 85 Olrik, 1997, s. 37. Omtales som kannik og biskop Tyges

- formand først i striden om visitatsretten før 1263.
- 86 *DD/DRB.* 1:7 nr. 297; Skyum-Nielsen, 1971a, s. 323 kap. 67 n. 6.
- 87 *DD/DRB.* 2:2 nr. 233; Skyum-Nielsen, 1971a, s. 324.
- 88 *DD/DRB.* 2:3 nr. 318 nævner Tyges afløser Jens; *DD/DRB.* 2:4 nr. 28. Tyge omtales 3. sep. 1291 som ”fordums Biskop i Århus”.
- 89 *DD/DRB.* 2:2 nr. 203.
- 90 Jens’ segl findes fra 1302 og 1305. Petersen, s. 61.
- 91 *DD/DRB.* 2:3 nr. 318.
- 92 *DD/DRB.* 2:6 nr. 7.
- 93 *DD/DRB.* 2:6 nr. 15.

Karl Laursen

- en frihedskæmper fra Framlev sogn

Af Jens Kongsted Lampe

*Det var de bedste, der faldt
efter modstand stiv;
for de ofrede alt:
deres unge liv.*

Karl Marius Laursen var en af de nørre-
jyder, som var blevet optaget af det søn-
derjyske spørgsmål under et ophold på As-
kov Højskole fra november 1939 til maj
1940. Umiddelbart efter højskoleophol-
det tog han til Sønderjylland for at erfare
noget om forholdene ved selvsyn. Han fik
arbejde som landbrugsmedarbejder i Bov
sogn ved grænsen. Fra stranden her kun-
ne han se Flensborg Skibsværft, de ry-
gende skorstene i byen og de truende tår-
ne på marinekaserne Mürwik (Mørvig),
hvor den sidste nazistiske regering under
admiral Dönitz sad fra 30. april – 7. maj
1945. Men grænsen var under hele be-
sættelsen lukket for folk, der ikke havde
særlig tilladelse.

Karl Laursen var født den 16. septem-
ber 1920 i Over Hadsten, men forældre-
ne flyttede senere til Lillering i Framlev
sogn. Faderen, arbejdsmand Jens Søren-
sen Laursen (1870-1941), og hans hustru
Agnes, f. Jensen (1887-1963), havde de-
res hyggelige hjem i et stråtækt bindings-
værkshus lige over for det tidligere for-
samlingshus.

I Bov sogn deltog Karl i en terræn-

sportsgruppe og sluttede venskab med
gruffeføreren, handelsmedhjælper An-
ker Hansen (1917-44), som da havde ar-
bejde i Flensborg hos sin farbror, den
danksindede grosserer Cornelius Han-
sen. Han havde altså særlig tilladelse til at
passere grænsen, fordi han boede i Kruså.
Karl var blevet godt orienteret om Søn-
derjyllands historie og skæbne fra 1864-
1920. Karl og Anker havde på deres cyk-
ler været rundt og se på seværdighederne,
bl.a. mindstenene for de danske soldater,
som faldt i krigene 1848-50, 1864 og den
9. april 1940. Disse senest oprejste min-
desten stod ikke langt fra Bov, nemlig i
Hokkerup, Bjergskov, Sdr. Hostrup,
Bredvad og Haderslev, hvor der faldt 11
danske soldater, samt 3 grænsegendarmere
i Padborg. Fra uofficiel side oplystes der
(af en tysk Hauptmann), at de tyske tab
havde været ca. 60 døde og 584 sårede.

Men ellers gik de fleste søndage for de
to venner med terrænsportsøvelser. De
deltog således i et større terrænsports-
stævne i Tønder den 8. august 1943, og
her fik de kontakt med ingeniør og løjtnant
J. M. Bøge. Denne havde gjort tje-
neste som befalingsmand den 9. april og
havde da i sin skuffelse over besættelsen
besluttet at fortsætte kampen på den ene
eller anden måde. Bøge opfordrede her
Anker Hansen og Karl Laursen til at dan-

ne en sabotagegruppe i Sønderborg, hvor Anker havde sit hjem og var godt kendt.

Bøge instruerede dem i brugen af lette håndvåben og sprængstoffer og leverede dem senere moderne engelsk sprængstof, tændsatser m.m. Anker havde i Flensborg ”organiseret” pistoler hos tyske officerer, der var på restaurationsbesøg, uden at de opdagede det, før det var for sent. I gruppen indtrådte som den ældste lærer Herman Boye (1913-44) og som planlægger lærer Arne Petersen, der – uden at de andre vidste noget derom – var medlem af det tyske ”Abwehrdienst” (kontraspionage) og havde infiltreret det illegale arbejde. (Han blev henrettet den 12. april 1949, men havde inden da gjort megen skade og fortræd). De tre førstnævntes motivering til at øve sabotage var ikke blot af følelsesmæssig art.

De havde i BBCs radioudsendelser til Danmark hørt tidligere handelsminister Christmas Møllers (1894-1948) opfordring til at gøre fysisk modstand mod besættelsesmagten og vidste, at alt, hvad der blev indkøbt og fremstillet i landet til den tyske værnemagt, organisation Todt, Gestapo, Hipokorpset og andre nazityske institutioner reelt betaltes af de danske skatteborgere, idet tyskerne skaffede pengene ved træk på Nationalbanken, og derved begik de entreprenører, håndværkere o.a., der udnyttede situationen til at skaffe sig ublu fortjenester, på denne måde handlinger, som var til skade for det danske samfund og kun var med til at forlænge krigen og alle dens negative følger. Også udgifterne til det tyske mindretals skoler og deres fremtvungne kontor under stats-

ministeriet og ledernes løn udrededes af de danske skatteydere. Derfor var sabotørernes indsats i virkeligheden til gavn for Danmark og en hurtigere tysk kapitulation. Hvis ikke sabotørerne ville ødelægge de virksomheder, der arbejdede for tyskerne, kunne man risikere engelske bombetogter, og de ville ikke kunne ramme målene så punktligt som lokalkendte folk.

Karl havde sine meninger og sine meningers mod. Han vidste nok, at gode ideer og idealer intet er værd, når man ikke er rede til også at lægge krop til, at gå ind for dem med hele sin personlighed.

Deres første sabotageaktion den 11. november 1943 mislykkedes, men de senere sabotagehandling mod virksomheder, der leverede tyskerne uniformer, kantinemøbler og andre materialer forløb tilfredsstillende. Karl og Anker havde forskellige tilholdssteder, bl.a. hos gartner Kresten Karstensen i Gråsten, købmand Bækhøj i Rise ved Rødekro, forstanderinde Johanne Hansen, Vollerup, på Als Husholdningsskole, disponent Hans Mørup i Åbenrå og hos min kone og mig, som dengang boede i Sønderborg. Tyskerne havde proklameret dødsstraf ikke alene for sabotage, men også for dem, der husede eftersøgte sabotører.

På grund af Karls og Ankers rejseri måtte de have noget, der lignede et alibi. På deres falske legitimationskort stod der, at de var kolportører, og det var virkelig tilfældet. Dels virkede de som forsikringsakkvisitører og dels som sælgere for en boghandel i Strøby på Stevns. Da de oftest havde fri kost og logi, var deres fornødenheder små, og de kunne da tjene til

livets ophold ved kolportørvirksomheden. Salget af bøger var stigende under besættelsen. Det var nemlig ret begrænset, hvad man kunne købe af nydelsesmidler, varige forbrugsgoder og fødevarer under besættelsen, og luksusvarer var slet ikke til at opdrive, lige som kørsel med benzindrevne motorkøretøjer var forbudt med visse undtagelser, f.eks. læger.

Karls venlige og ligefremme væsen gjorde ham afholdt ikke blot i gruppen, men også på tilholdsstederne.

Når Karl og Anker besøgte os, havde vi lange samtaler til ud på natten om begivenhederne ved fronterne og forholdene herhjemme, om grænsekampen og fremtidens Danmark. Deres egen indsats talte de aldrig om, og navne på kontakter blev aldrig nævnt med døbenavn og adresse. Årsagen var dels deres beskedenhed, men naturligvis også sikkerhedsgrunde. Jo mindre vi vidste, jo bedre var det. Ingen vidste, hvor og hvornår man ville blive arresteret. Bremsede en bil nede på gaden, blev der tavshed og lyset blev slukket. Kun en enkelt gang blev en aktion planlagt hos os, fordi vi boede i nærheden af det udpegede mål. Det var aftenen og natten til den 27. januar 1944, og målet var skræddermester Heinz Johns værksted i Jernbanegade 22, Sønderborg, hvor man syede uniformer til tyskerne.

Der blev ringet på hos skræddermester John jun. i privatboligen på 2. sal, og en pistol fik skrædderen, hans kone og en besøgende bekendt til hurtigt at forføje sig ned i kælderen, mens de tre sabotører (Arne Petersen var aldrig selv med) overhældte værkstedet med petroleum og ben-

zin og satte ild på, som omgående antændte både uniformer, stofflager og symaskiner. Kort efter hørtes et voldsomt brag fra værkstedet og et øjeblik efter lød kraftig klirren fra vinduesruderne, der raslede ned på gaden. Et stærkt ildskær flammede gennem de sprængte ruder. Da politi, brandværn og CBU-kolonne ankom, var der ikke meget at udrette. Skrædderen oplyste dagen efter til politiet, at uniformer for ca. 65.000 kr. var blevet ødelagt. Hertil kom skaden på maskiner og andet inventar. De i kælderen anbragte kom intet til.

Men trods krigens tryk kunne vi også have det festligt og fornøjeligt. Et karakteristisk træk hos Karl var hans stærke livsfølelse. Han syntes, at det var herligt at være til og mærke livets mange muligheder. Han kunne synge af hjertens lyst og fortælle muntre anekdoter. Karl var barnekær og sad flere gange med vor ældste søn, den kun 5-6 måneder gamle Dan Christian på skødet og pludrede muntert med ham eller sang for ham. Karl var rank med et fast blik og vidste, hvad han var gået med til og hvad det kunne indebære. Tyskerne havde sympatisører og medløbere overalt i landet, men i grænselandet var der foruden disse de såkaldte hjemmetyskere, der da udgjorde ca. 15 % af landsdelens befolkning. De fleste af dem havde solgt deres sjæl til Hitler, nogle var passive, turde ikke andet, og en mindre gruppe var gået over i det danske socialdemokrati og følte sig loyale over for regeringen. Men hvem kunne man stole på, og hvem ikke? Dette gjorde modstandskampen særlig risikabel i den sydlige

landsdel. Det vidste vi alle, men Karl sagde engang: "Hvis de engang skulle få fat i mig, får de mig ikke levende!" Og sådan gik det, desværre. Han ville ikke pines til at angive kammerater.

Den 11. december 1943 måtte løjtnant J. M. Bøge "gå under jorden" og flygte til Sverige. Hans nærmeste medarbejder, lektor Aage Rosenkjær (1890-1944), blev arresteret af Gestapo og døde senere i koncentrationslejren Svesing ved Husum, så nu måtte Karl søge nye kontakter, dels i Tinglev og dels i Tønder. På turen dertil blev de opsporet af tyskernes håndlangere til Strandhotellet i Kollund ved Flensborg Fjord, hvor de med hotel ejerens samtykke var indskrevet med deres dæknavn. (Efter befrielsen blev det opklaret, at deres angiver hed Karl Peter Brinkmand. Han udnyttede oplysninger, som ved vold var aftvunget en fange, og skaffede sig indpas i illegale kredse i Sønderborg, hvor han fik at vide, hvor Karl Laursen og Anker Hansen var taget hen).

Gestapo og tysk militær omringede hotellet natten til den 10. februar 1944, men det lykkedes de to venner at komme i tøjet i en fart og få deres pistoler afsikret. De begyndte nu den ulige kamp mod den overlegne fjende, der skød gennem døren. Tyskerne hamrede den øverste fyldning ud af døren og gav Anker en maskingeværssalve, der blev hans død. Under bortfjernelsen af Ankers lig, lykkedes det Karl at springe ud af vinduet, ned på et halvtag og derfra ned på den snedækkede jord. På grund af mørket og det let disede vejr med dårlig sigtbarhed ramte ingen af tyskernes skud Karl, så han var heldig at gem-

me sig i en kælder i et nærliggende parcelhus. Sporene i den nyfaldne sne røbede imidlertid hans skjulested. Han blev opfordret til at overgive sig, men valgte kampen. Efter et heftigt skyderi fra begge sider, der varede i ca. halvanden time, havde Karl kun to patroner tilbage. Den næstsidste patron skød han af mod sine forfølgere. Den sidste brugte han mod sig selv. Selvmord stred mod Karls etiske og kristelige arv, men nød bryder alle principper og love. Han havde jo udtalt, at han hellere ville dø for egen hånd end at overgive sig og måske tvinges til at angive andre.

I kirkebogen for Bov sogn, hvor deres dødsfald blev indført, står der efter Karl Laursens fødsels- og dødsdata: "Skudt i Kollund. Selvmord ikke udelukket. Skud gennem hoved og mave. Synet paa kaserne i Sønderborg. Begravet af den tyske værnemagt. Hvor?"

Dette spørgsmål stillede jeg også mig selv, da jeg erfarede om den tragiske hæn-

delse, og da jeg nogle få dage efter fik besøg af Karls broder, blev vi enige om at gå op til den tyske kasernekommandant ("der Standortältester") i Sønderborg og spørge, hvor Karl og Anker var blevet begravet, idet vor "efterretningstjeneste" havde fortalt os, at ligene var blevet afhentet i Kollund af en tysk militærbil fra Sønderborg. Vi fik virkelig lov til at komme ind til kommandanten, der hed Fromme, men han havde ingen beføjelse til at meddele os, hvor de afdøde var anbragt, og sagde, at de to måtte have gjort sig klart, hvad de befattede sig med. Den egentlige grund til, at man ikke ville oplyse os om noget, var jo nok den, at de frygtede demonstrationer.

Efter befrielsen blev det opklaret, at Karl og Anker var kulet ned på den militære skydebane ved Sønderborg strand uden præstelig medvirken, men efter befrielsen fik de naturligvis en hæderlig og kristelig bisættelse på Sønderborg ny kirkegård bag Christianskirken (litra B, 291). Til bisættelsen den 17. maj 1945, hvortil fru Agnes Laursen og Karls søskende var blevet afhentet i bil, deltog en meget stor skare af Karls og Ankers venner og bekendte. På gravstenen er indhugget Kaj Munks:

*"Drenge, I drenge, som døde,
I tændte for Danmark
i dybeste mulm
en lysende morgenrøde".*

Graven er fredet og registreret gennem Frihedskampens Veteraner, og dette er kendetegnet ved opsættelsen af billed-

huggeren Knud Nellemoses mindeplakette.

På den tidligere militære skydebane i Sønderborg blev der i august 1970 rejst en mindesten for Karl Laursen, Anker Hansen og tre andre frihedskæmpere, som lå i samme grav. Stenen bærer følgende ord, forfattet af fru Anni Krabbe Clausen:

*"4. maj 1945. En dag i frihedsåret,
da fandt man denne grav.
I kamp for Danmarks frihed
jert unge liv I gav".*

Også i Framlev blev Karl Laursen hædret. Ved en mindegudstjeneste i Framlev kirke den 15. juli 1945 samledes menigheden med familie og venner for at yde Karl Laursen den sidste ære. Framlev og Lillering Gymnastikforeninger var mødt med dannebrogspaner og havde pyntet kirken smukt. Sognepræst Poul Ejaas (1903-84) talte fra prædikestolen over dagens tekst og sluttede med at nævne den indsats, Karl og andre unge danske havde gjort for at tjene vort land. På kirkegården afslørede en mindesten med indskriften: "Frihedskæmperen Karl M. Laursen, Lillering, dræbt ved ildkamp i Kollund den 10. februar 1944, 24 år gammel. Stred og faldt for Danmarks Frihed. Rejst af menigheden".

Ved et påfølgende kaffebord i Lillering forsamlingshus talte fhv. landstingsmand Rasmus Nielsen (1872-1950) om Karl og betonedede, at han gennem sit mod og sin færd blev en smuk repræsentant for dansk ungdom. Folketingsmand Jens Kristian Jensen – Lillering (1887-1965) udtalte, at

han selv oprindelig havde været tilhænger af samarbejdspolitikken for at skåne den danske befolkning mod tunge byrder, som vort brødrefolk nordmændene havde måttet bære, men efter overfaldet på de danske kaserner og orlogsskibe på Holmen og undtagelsestilstanden den 29. august 1943 med spærreild og dødsstraf for strejker m.m. var han blevet klar over, at modstand var nødvendig, og det var i høj grad modstandsbevægelsens skyld, at Danmarks omdømme i den frie verden var blevet højet, og Danmark var blevet anerkendt som en allieret nation. Han var stolt over, at der også i Framlev sogn var en god repræsentant i frihedskampen som Karl M. Laursen. Endelig talte assurandør A. Gettermann og undertegnede som repræsentanter for grupperne i Sønderborg. Jeg havde fået orlov i Danforce, hvor jeg endnu gjorde tjeneste som befalingsmand

i et kompagni, der var udkommanderet til grænsebevogtning og afvikling af de tyske troppers udmarch af Danmark samt bevogtning af de køretøjer, våben og andet materiel, de efterlod. Karls ældste broder, daværende lærer i Århus (senere skoleinspektør i Rødbyhavn) Laurits Kr. Laursen, takkede på familiens vegne for den smukke måde, egnens beboere og Karls kammerater hædrede ham på.

LITTERATUR OG KILDER:

Ib Damgaard Petersen (red.): Faldne i Danmarks Frihedskamp 1940-45. København 1970, s. 266.

Årsskrift for 4. Maj-kollegiet i Åbenrå, 1978/79, s. 2-4.

Aage Trommer: Modstandsarbejde i Nærbilleder. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940-45. Odense, 1973 (se navnerogister).

Jens Lampe: Mindeskrift om Herman Boye, Åbenrå, 1968. FV-Bladet, marts 1984.

Egne notater.

Kommunalreformen 1970 i Østjylland

- spredte oplevelser og iagttagelser

Af Niels Møllmann (†)

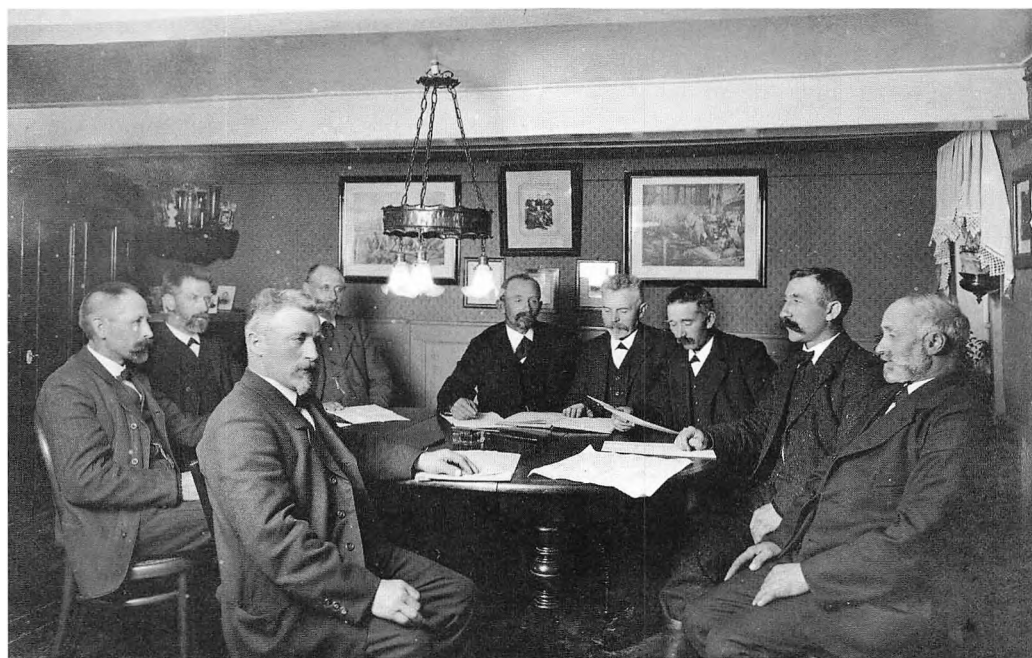
Indledning

Der er i disse år en fornyet diskussion om det lokale selvstyre, om kommunesammenlægninger og evt. ophævelse af amterne og en mulig overflytning af deres opgaver til henholdsvis staten og kommunerne. Det kan derfor have en vis historisk interesse at se tilbage på, hvordan den nuværende kommunale inddeling i det østjyske område er blevet til. De nuværende amter og kommuner har ikke mange år på bagen, faktisk kun 30, idet de er et resultat af kommunalreformen af 1970, der blev gennemført efter en række års omfattende og til tider voldsom diskussion omkring sammenlægninger og opdelinger af de gamle købstæder og forstædernes og landområdernes sognekommuner samt den tidligere amtsinddeling. En af de aktører, der havde en vigtig rolle i forbindelse med skabelsen af det nye kommunale landkort over Østjylland i 1970, var den tidligere amtmand i Skanderborg, der efter reformen fortsatte som statsamtmand over det nye Århus amt. Han har i de følgende optegnelser fra omkring 1980 berettet om sine iagttagelser og erindringer fra deltagelsen i reformarbejdet, set fra amtmands-embedet.

Revision af grænserne for købstæderne og landkommunerne

Den inddeling af landet i kommuner, der

blev gennemført i 1840'erne som grundlag for et nyindført kommunalt selvstyre, var for landskommunernes vedkommende baseret på den kirkelige sogneinddeling fra middelalderen, og det net, som således blev lagt ud over landet, var så slidstærkt, at det frem til midten af vort århundrede ansås for umuligt at sønderrive. Det omfattede efter genforeningen i 1922 22 amter, hvoraf 3 med 2 selvstændige amtskommuner, ca. 80 købstæder og ca. 1300 sognekommuner. Dertil kom nogle få kommuner med en særlig status, i første række København, Frederiksberg og Gentofte, foruden nogle såkaldte flækker og handelspladser. Kommunerne forestod den lokale forvaltning, og således, at der uden for købstæderne fandt en arbejdsdeling sted alt efter, om opgaverne var større og derfor sorterede under amtskommunerne, eller de var mindre og derfor hørte under sognekommunerne. Alle tre kommunetyper var af beskeden geografisk udstrækning, hvilket hang sammen med ønsket om at fastholde en forvaltning båret af et nært lokalskab. Administrationsapparatet var som følge heraf oftest beskedent, og endnu fortæller gamle sognerådsformænd til hvem, der vil høre på, om hvorledes de selv, uden kontormæssig assistance, om aftenen i deres hjem tumlede med de kommunale anlig-

Sognerådene på landet var som hovedregel yderst sparsommelige, og der blev ikke gerne ofret penge på kommunale mødelokaler. Man mødtes på skolen, på kroen eller som her omkring sognerådsformandens spisebord. Det er Storring-Stjer-Galten sogneråd, der her er samlet under hjemlige former engang i valgperioden 1913-17. Foto i Galten Egnarkiv.

gender, medens protokoller, lovbøger og sagsakter lå spredt foran dem på spisebordet. I alle amtskommuner og købstadskommuner fandtes der administrationsapparater, men disse syntes ikke stort i forhold til, hvad de senere har udviklet sig til.

Det blev imidlertid sværere og sværere at drive kommunalpolitik på denne måde. Landets erhvervsmæssige og befolkningsmæssige struktur ændredes. Industrien voksede på landbrugets bekostning. Nye og store fabrikker rejste sig, oftest i byerne eller i disses nærhed, og samtidigt blev landbruget mekaniseret. Resultatet blev en befolkningsvandring fra

landet ind til byerne. Her var som regel ikke plads til tilflytterne, og disse slog sig derfor ned i de nærmest liggende landkommuner, som på denne måde fik karakter af forstæder til købstæderne. Landkommunernes økonomiske grundlag svækkedes i takt med forstadskommunernes økonomiske vækst, og samtidig måtte byerne konstatere, at presset på de traditionelle købstadsfaciliteter, såsom højere skoler, fritidsanlæg etc., voksede, uden at befolkningstallet og dermed skatteindtægterne steg. Amtskommunerne klarede sig ved at tage det ind på gyngerne, som de satte til på karrusellerne, idet svækkelsen af beskatningsgrundlaget i

landkommunerne oftest rigeligt blev opvejet af velstanden i de forstadskommuner, som forsat udgjorde en del af amtsråds-kredsene.

Samtidig voksede kravene til det offentliges indsats: Undervisningen ønskedes forbedret, de sociale ydelser forøget og sundhedssektoren udbygget. For blot at nævne nogle enkelte af de problemer, som befolkningsvandringen og først krisen i 1930'erne og siden den øgede velstand efter den anden verdenskrig trak med sig. Kommunerne var efter deres struktur og størrelse ikke egnede til en sådan arbejdsmæssig og økonomisk belastning. Det forhold, at mange af dem samtidigt var blevet svækkede ved faldet i befolkningstal, forøgede vanskelighederne.

Til at begynde med var der imidlertid ingen, er drømte om at røre ved kommunestrukturen. I stedet valgte staten at aflaste kommunerne ved selv at påtage sig mere tyngede opgaver, enten centralt eller gennem nogle til formålet oprettede lokale statslige eller selvstyrede forvaltninger. Dertil føjedes en række sindrige refusions- og tilskudsordninger, som alle havde til formål at stimulere kommunernes økonomi ved at overføre midler til de betrængte kommuner fra staten og/eller de heldige stillede kommuner. Oven i alt dette kom også en særlig erhvervsbeskatning, som tillod købstæderne at sætte de borgere, der havde deres erhverv i byen uden at bo der, i skat. Til billedet hører også, at kommunerne selv ikke i ringe omfang prisgav deres selvstændighed ved at indgå aftaler om i fællesskab at løse større kommunale opgaver. Hvor fornuftige

sådanne opgaver end kan siges at være, betød de dog, at den enkelte kommunes ansvar forflygtigedes.

Set fra amts- og sognekommunernes side fungerede kommunestyret på de skildrede præmisser upåklageligt, og blandt disse kommuner var forstadskommunerne utvivlsomt de mest tilfredse. Inden for hovedstadsområdet opnåede sognerådformændene endda at få rang af borgmestre og se båndene til det amtskommunale tilsyn blive løsnet. Men i købstæderne var man utilfredse med den spændetroje, som den fastlåste kommunestruktur holdt dem i, og de fandt forståelse for deres synspunkter hos statsmagten, som erkendte, at der var grænser for, hvor længe man kunne holde et utidsvarende kommunestyre oppe ved støtteforanstaltninger, der bevirkede, at begrebet kommunestyre blev mere og mere illusorisk.

I Sverige, som er det land, vi mere eller mindre modstræbende plejer at sammenligne os med, havde man i 1952 gennemført en sammenlægning af landkommunerne, hvorved disses tal reduceredes fra små 2.300 til godt 800, - for straks at gå i gang med en yderligere nedskæring, - og i Norge var der givet startsignal til en landsomfattende sammenlægning, der skulle nedbringe antallet af by- og landkommuner meget stærkt. Kommunestrukturproblematikken var i det store og hele den samme i alle tre skandinaviske lande, og der hjalp således ingen kære mor, - også vi måtte i gang. Indenrigsministeriet og de kommunale organisationer, som var i nær indbyrdes

kontakt, var for så vidt enige om, at de eksisterende kommuner gennemgående ikke i tilstrækkelig grad var økonomisk bæredygtige. Der burde åbnes for en kommunesammenlægning, herunder en adgang for købstæderne til at indlemme de respektive forstadskommuner, til hvilken ende man formulerede slagordet: Én by – én kommune. Men en udskillelse af de velstående forstadskommuner

fra amtskommunerne ville trække tæppet væk under disses økonomi og hele virksomhed, og derfor måtte købstæderne, for at komme igennem med deres, acceptere, at de kommende stor-købstæder i deres helhed indgik i amtskommunerne. Skulle disse fungere som fællesnævner for alle områdets kommuner, måtte der imidlertid tilstræbes en økonomisk ligestilling af by- og landkommunerne, hvilket forudsatte, at sognekommunerne accepterede en indbyrdes sammenlægning, som bragte befolkningstallet i vejret og dermed styrkede økonomien. Dette ville også kunne overflødig gøre de mange økono-

Blandt de østjyske bykommuner havde ikke mindst Århus følt sig "klemt inde" af forstæderne. Al-lerede i 1930-erne havde byen følere ude for en sammenlægning med bl.a. Viby, hvor en prøve-afstemning faktisk faldt ud til fordel for en sådan. Indenrigsminister Bertel Dahlgaard gav 1939 grønt lys for sammenlægningsafstemninger i forstadskommunerne 29. april 1940. 9. april kom imellem, og afstemningerne blev aflyst. På billedet ses indenrigsministeren (tv) til møde med bl.a. H.P. Christensen, borgmesteren i Århus, på et møde om sagen på Hotel Royal i 1937. Foto i Lokalhistorisk Samling, Århus.

miske hjælpeforanstaltninger og bane vej for en overførsel af flere opgaver til kommunerne.

Ligesom mange købstæder var omkransede af bymæssigt bebyggede kommuner, med samme pulsslag som centerkommunen og kun skilte fra denne gennem en forældet kommunestruktur, - var der rundt om i landet sognekommuner, som virkede som centre for vedkommende område, og hvor det ikke ville føles unaturligt, som et led i en strukturændring, at samle hele egnen i én kommune. I vort område kan vi således i flæng nævne Allingåbro, Hammel, Hadsten og

Odder. Men andre steder fandtes ingen sådanne magnetter, og der måtte forudses

vanskeligheder, hvis man ville gennemføre sammenlægninger i tilfælde, hvor der

Grænseproblemerne omkring Århus gjorde, at kommunestrukturen i Århus amt blev droftet intens op gennem tresserne. Omegnskommunerne søgte sammen med amtet alternativer til byens indlemmelsesplaner. Billedet her er fra et møde på Risskov Skole 1963, hvor amtsfuldmægtig Carl Aage Nørgaard forelægger sit skitseforslag til en ny kommunalinddeling. Foto i Lokalhistorisk Samling, Århus.

ikke kunne påvises nogen indre nødvendighed for at gøre brud på den traditionsbundne sogneinddeling.

Også i mange forstadskommuner måtte der forudses modstand. Takket være gunstige økonomiske konjunkturer havde flertallet af forstadskommunerne opnået et serviceniveau, der lå over gennemsnittet og især over nabokøbstadens, og der var dermed lagt grund til en lokalpatriotisme, som det kunne blive svært at gå op imod.

Det var derfor forståeligt, at de kommunale organisationer, som repræsenterede sognekommunernes og de bymæssige kommuners interesser, satte hælene i over for planen om generelt at ændre kommunestrukturen.

ren, og i stedet pegede på muligheden af at rette de værste skævheder ad frivillighedens vej. Der var også en del kommuner, der betrødte denne vej, som i øvrigt stod åben i hele perioden frem til 1970, men de opnåede resultater var beskedne. Mest interessant var de forsøg, der de enkelte steder blev gjort på at realisere én by – én kommune princippet ved at lade en købstad indgå i vedkommende amtskommune som betingelse for dens sammenlægning med forstadskommunerne.

Skulle der imidlertid være mening i en kommunalreform, måtte den omfatte hele landet og søges gennemført inden for en relativ kort periode for at hindre uønskede enkeltbeslutninger. Det betød igen, at hele problematikken omkring principperne for og fremgangsmåden ved en sådan omfattende strukturændring måtte overvejes og formuleres i et udvalg. Dette skete i 1958, da indenrigsministeren nedsatte Kommunallovskommissionen med repræsentanter for folketing, de kommunale organisationer og centraladministrationen og med indenrigsministeriets daværende departementschef J. H. Zeuthen som formand. Kommissoriet forudsatte i forsigtige vendinger, at "spørgsmålet om tilvejebringelsen af en mere hensigtsmæssig kommunal inddeling tages op til overvejelse." Da man 8 år efter var nået frem til at afgive betænkning, var man enige om at formulere strukturændringsdebatten i følgende tre punkter:

1. Etablering af nye amtskommuner, omfattende såvel sognekommuner som

købstadskommuner m.v. De eksisterende amtsgrænser skulle alene ændres, når ganske særlig hensyn talte herfor.

2. Regulering af den kommunale inddeling omkring byerne. Slagordet var som før nævnt én by – én kommune.
3. Tilvejebringelsen af større og mere bærekraftige kommuner. I bemærkningerne til det lovforslag, der fulgte betænkningen, er en befolkningsstørrelse på 5 – 6.000 indbyggere anført som et ønskeligt mål.

Kommissionen fik også planlagt at foreslå en revision af den kommunale styrelseslovgivning, bl.a. som en konsekvens af købstædernes optagelse i amtskommunerne. Denne del af kommunalreformen vil blive omtalt nedenfor.

Til gennemførelse af den af Kommunallovskommissionen foreslåede og af folketinget vedtagne nye struktur blev der nedsat en ny kommission, Kommunalreformkommissionen, hvis medlemmer foruden formanden i overvejende grad var gengangere fra Kommunallovskommissionen. Den nye kommission skulle over for indenrigsministeren fremkomme med forslag til de kommende amtskommuner og købstæder, medens sammenlægningen af sognekommunerne tænkte gennemført ad frivillighedens vej, venskabeligt assisteret af kommissionen. Reformkommissionen, der blev nedsat straks efter stadfæstelsen af lov nr. 225 af 3. juni 1967 om revision af den kommunale inddeling, udfoldede en hektisk virksomhed, der kulminerede op til inddelingsreformens ikrafttrædelsesdato den 1. april 1970. Det viste sig hurtigt, at en frivillig sammen-

lægning af sognekommunerne kun lod sig praktisere i et beskedent mål, og efter en ændring i året 1969 og 1967-loven blev det pålagt kommissionen også at fremkomme med forslag til ministeren om den sognekommunale inddeling.

Amtsrådenes rolle i reformprocessen

Allerede i Kommunallovskommissionens tid var amtsrådene blevet spændt for kommunalsammenlægningsvognen, idet de var blevet anmodet om at udarbejde forslag til sammenlægning af sognekommunerne inden for de enkelte amter. Købstæderne skulle man ikke interessere sig for, udover at reservere dem plads til udvidelse ved at holde de bymæssigt bebyggede dele af omegnskommunerne uden for kommunesammenlægningsplanen. Det var en Uriaspost, som amtsrådene og især amtsmændene derved blev sat på. Op til kommunalreformen havde der bestået en slags faderbinding mellem sognerådsmændene og amtmændene. Ikke altid præget af idyl, – dertil kunne kritikken over amtsrådenes påståede formynderi være for nærgående, – men tilliden var grundfæstet, baseret som den var på amtsrådenes respekt for de enkelte sognekommuners integritet, tilsat en fælles frygt for købstædernes voksende magt.

Det måtte derfor inden for sognekommunernes rækker opfattes som et bagholdsangreb, når amtsrådene lod sig indrullere på købstædernes side i konfrontationen mellem by og land, og yderligere deltage i bestræbelserne på at nedbryde de kommunale grænser, som via sogneinddelingen havde rødder tilbage til

Niels Møllmann ved udnævnelsen til amtmand i Skanderborg i 1965. Han var da kontorchef i Indvigningsministeriet. Foto i Lokalhistorisk Samling, Århus.

middelalderen. Skanderborg amt var måske det sted i landet, hvor følelsen af et begået tillidsbrud gik dybest og såede splid langt ind i amtsrådets egne rækker. På den ene side undlod amtsrådet at inddrage sognerådene i dets afsluttende overvejelser om de nye kommunegrænser, og på den anden side søgte man at trodse myndighederne i København ved at nægte at lægge blokeringslinjer omkring amtets købstæder, hvorved man vanskeliggjorde en udvidelse af disse. Amtets skitse blev offentliggjort i 1965 kort før min tiltræden som amtmand, og Kommunallovskommissionens sekretariat pålagde mig derfor at søge en skitse tilvejebragt, som var bedre stemmene med kommissionens intentioner. Det gjorde jeg så, men det skaffede mig naturligvis ikke mange points på hjemmebane. Den skæbne, der

siden overgik Skanderborg amt, og som jeg vil berette om nedenfor, har utvivlsomt sin baggrund i den tillidskrise, som gennemspilledes i årene 1964-66. Det var i øvrigt kun få amtsråd, der nåede længere med deres arbejde i kommunesammenlægningernes tjeneste end til at konfirmere allerede besluttede sammenlægninger og hjælpe enkelte vankelmødige forhandlingspartnere på vej. Det blev nødvendigt at tale større bogstaver til sognekommunerne end amtsrådene evnede det, og denne opgave blev som nævnt, i 1969 lagt på Kommunalreformkommissionens skuldre. Opgaven blev løst så godt, som det nu lod sig gøre. Mange steder var der mulighed for at gennemføre storkommuner omkring et eksisterende centrum, og de blev udnyttet. Andre gange foregik det efter de forhåndenværende søms princip. Sund fornuft parret med evnen til at sætte sig i respekt hos de lokale nøglepolitikere bar sagen frem. Jeg fornemmer, at amtsrådenes forudgående arbejde, herunder tilvejebringelsen af et stort skriftligt materiale, ikke talte stort i denne sidste afgørende fase.

Efterhånden som reformkommissionen fik gjort sognerådene begribeligt, at kommunesammenlægningerne var helt uundgåelige, kom der gang i fantasien, og mange sogneråd gjorde sig de hæderligste anstrengelser for at få deres kommune placeret fordelagtig på Danmarkskortet. Karakteristisk er det således, at mange sognekommuner i 2. parket, dvs. liggende uden for kredsen af forstadskommuner, ønskede at blive sammenlagt med vedkommende købstad, fremfor at skulle

stå ude i kulden sammen med andre fattige landkommuner. De i 1. parket placerede forstadskommuner havde som før fortalt i ikke ringe omfang udviklet sig til at være selv bærende mønsterkommuner, og de protesterede til gengæld med næb og klør imod en strikte håndhævelse af én by – én kommune princippet. Politisk hørte de ofte hjemme inden for Det Konservative Folkeparti og karakteriserede sig selv som de grønne kransede uden om de røde social-demokratiske byer. Nogle af dem øjnede chancen for at bevare deres selvstændighed, da den konservative topolitiker Poul Sørensen blev indenrigsminister som medlem af Hilmar Baunsgaards regering i 1968. Trods de ofte nære personlige bånd mellem forstadskommunernes førstemænd og ministeren følte denne sig imidlertid forpligtet til at efterleve grundideen bag sammenlægningsfilosofien og tiltrådte derfor over en bank reformkommissionens indstilling om en sammenlægning af forstadskommunerne med købstæderne.

Antallet af primærkommuner blev reduceret fra ca. 1400 til 277, hvilket var et betydeligt lavere tal end forudsat ved reformens start. Indbyggerantallet er gennemsnitlig på omkring 10.000 indbyggere, men med store udsving ned og især op! Den største kommune uden for København blev Århus, som slutte 21 sognekommuner, for éns vedkommende dog kun en mindre mundfuld. Det blev til godt 226.000 indbyggere inden for én kommune og til en udvidelse af Århus bys areal fra knap 4.000 ha til knap 47.000 ha !

Situationen i Østjylland

Det gamle Århus amt Indtog en særstilling i forhold til de øvrige amter i Jylland ved i udstrækning at være et af de mindste og samtidig at være domineret af ét stort bysamfund, Århus. Byen havde gang på gang løbet storm mod regeringen for at få gennemført en indlemmelse af forstadskommunerne, men havde kun opnået beskedne resultater. Senest, i 1962, havde byen fået overladt en stor ubebygget bid af Hasle-Skejby-Lisbjerg kommune, men den fordel, der lå i at kunne få et nybyggeri i gang inden for byens nye mure, talte kun lidt i forhold til de problemer, som knyttede sig til den urbanisering, som samtidigt fandt sted i forstadskommunerne, og som tenderede imod at frembringe et Stor-Århus, styret af 7 forskellige kommunale administrationer og dermed uden fælles plan og sigte. Århus amtsråd kunne med nogen styrke plædere for, at både købstaden og forstadskommunerne hver for sig var tilstrækkeligt økonomiske bæredygtige til at kunne fortsætte som selvstændige kommuner, og at en gennemførelse af én by – én kommune princippet ikke var realistisk på Århuseggen – så lidt som i hovedstadsregionen, - fordi der langt uden for købstaden og forstæderne fandtes bysamfund, der skyldte Århus (og et flerårigt byggestop) deres liv, og som derfor efter den nye filosofi burde ligge inden for grænserne af en Stor-Århus kommune. Men i så fald ville man skabe en by, der ikke lod sig administrere i overensstemmelse med ideen om et folkeligt kommunalt styre.

Århus amtsråd og forstædernes kommunalbestyrelse var derfor enige om at henstille til reformkommissionen at opretholde det gamle Århus amt med dets treklange af by, forstæder og øvrige kommuner, hvoraf nogle delvis bebyggede og andre rene landkommuner. I alt var der i amtet, uden for kredsen af forstæder, 26 kommuner, som amtsrådet i sin sammenlægningskitse foreslog reduceret til 10.

Mellem Århus og forstadskommunerne forudsattes der oprethold en nær kontakt, og man henviste i den forbindelse til det allerede etablerede samarbejdsorgan.

Århus by og Den danske Købstadsforening havde svært ved at acceptere denne filosofi, og sidstnævnte havde i et omfattende kort- og tabelværk fra 1965, omfattende hele landet, skitseret en ny Stor-Århus kommune, rækkende fra det sydlige Djursland til Norsminde Fjord.

Kommunalreformkommissionen fandt ikke, at argumentationen for at fravige én by – én kommune princippet i Århusområdet var tilstrækkeligt overbevisende, og da samtidig dørene for en revision af amtsgrænserne på det tidspunkt var blevet slået på vid gab, endte det med, at det af amtsrådet og forstadskommunerne opbyggede defensorat faldt sammen som et korthus. I den indstilling, som reformkommissionen afgav til indenrigsministeren, og som denne lod indarbejde i lovforslaget om de tre store bysamfunds kommende grænser, lov nr. 233 af 4. juni 1969, blev Købstadsforeningens tanker fra 1965 fulgt op, med det resultat, at byens udvidelsesønsker blev imødekommet – så at sige ud over alle grænser. Endnu i dag,

10 år efter reformen, synes man ikke på rådhuset i Århus at være kommet sig helt over chokket ved den uventet store donation.

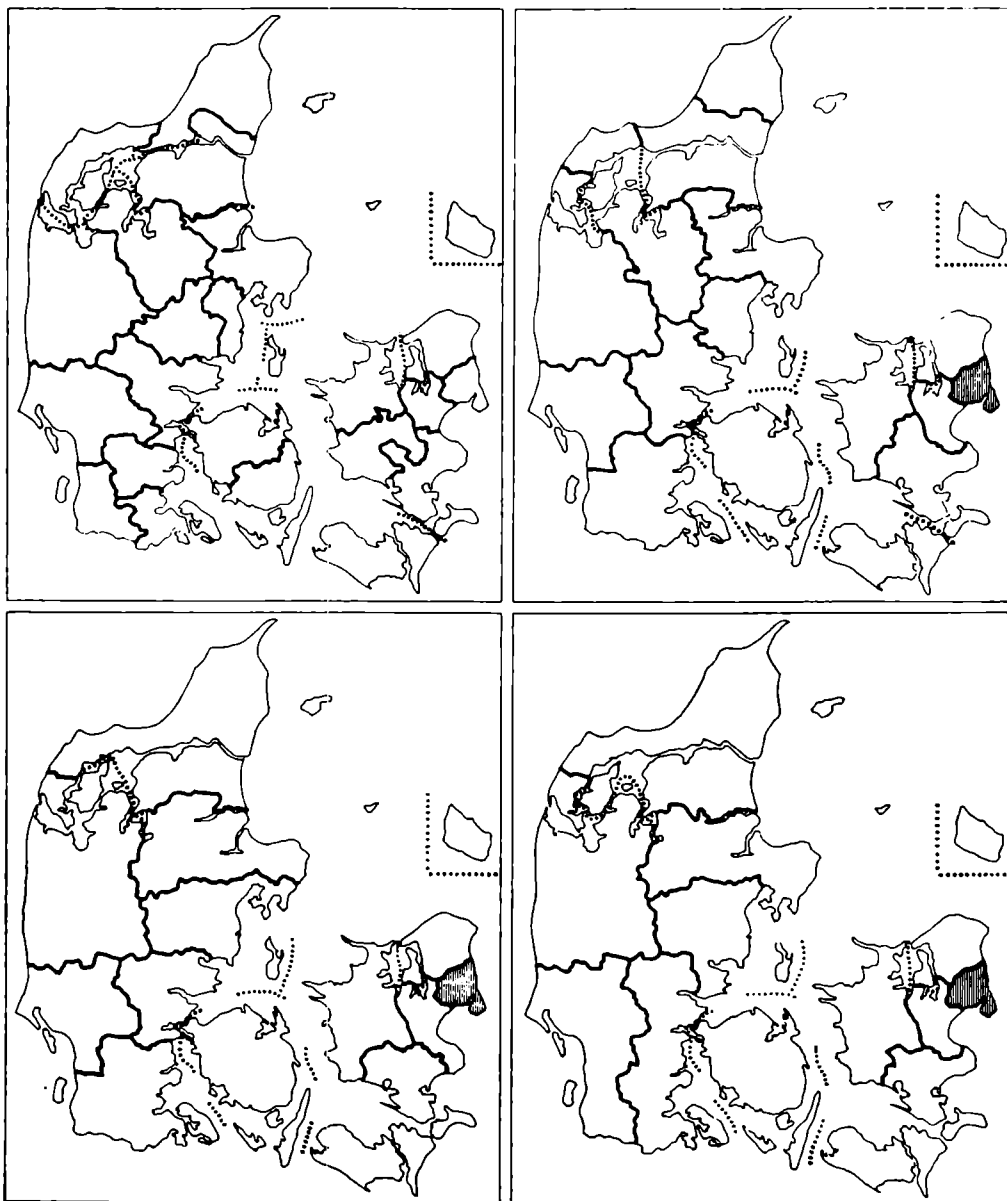
Viggo Stuckenberg fortæller i et eventyr om en trolld, der havde taget en prinsesse til fange. Denne så imidlertid sit snit til at stikke af fra ham, og han iførte sig derfor sine svymilestøvler for at forfølge hende. Med sit første skridt var han langt foran hende. På samme måde synes reformkommissionen at have skudt over målet ved Århus-indlemmelserne. Den tvivl, der i øvrigt landet over rådede i mange kredse om kommunesammenlægningernes velgerninger, kan også illustreres af en samtale, som en sognerådsformand i en af Skanderborgs mindre landkommuner havde med næstformanden i Kommunallovskommissionen. Det var i sammenlægningsspillet første fase, da man endnu fra sognekommunernes side håbede på, at uvejret ville trække over, og hvor sognerådsformanden derfor kom med forslag om, at man ved kommunesammenlægningerne skulle gå helt uden om Skanderborg amt for senere, når den nye inddeling i resten af landet havde virket i nogen tid, at kunne vurdere fordelene ved storkommunerne i forhold til de bevarede mindre kommuner i Skanderborg amt. "Det tør vi ikke inlade os på", var formandens smilende svar.

For at sikre en vis harmoni mellem storbyen Århus og de øvrige kommuner i regionen blev samtidigt det nye Århus amt tegnet i en lidt større målstok end amterne i resten af Jylland. Indbyggertallet blev på 517.000 fordelt mellem 26 kommu-

ner og over et areal på 457.000 ha. Om det nye amt vil der blive berettet i det følgende.

Revision af amtsgrænserne

Købstæderne kom ikke alene til at præge den primærkommunale inddeling, men også amtsinddelingen. Jo større byerne og landkommunerne blev, des mindre blev antallet af kommuner i de gamle amter, og des vanskeligere blev det at opretholde den fordeling af opgaver mellem over- og underordnede kommuner efter opgavernes kvantitative og kvalitative vægt. Dertil kom, at mange købstæder lå på skellet mellem to og flere amter, hvorfor en udvidelse af købstadsgænserne automatisk medførte ændring af disse grænser. I det østlige Jylland er det således almindeligt, at byerne er opstået i bunden af de samme fjorde, som har udgjort grænserne for regionerne inden for landsdelen. I vort område gælder det således Hobro og Horsens. Det er upraktisk at have en by og dens forstæder liggende i hver sit amt, og det måtte derfor være en naturlig opgave i forbindelse med en revision af kommuneinddelingen at søge at sikre, at de nye købstæder ikke blev gennemskåret af nogen amtsgrænse, men kom til at ligge således, at der frem til amtsgrænsen var plads både til den eksisterende og den forventede bebyggelse, foruden at byernes naturlige opland kom i samme amt. Både dette sidste hensyn og det førstnævnte, ønsket om at bevare amterne som tilstrækkelig store enheder i forhold til primærkommunerne, bevirkede, at Kommunalreformkommissionen i forståelse

I foråret 1968 forelå kommunalreformkommissionens skitseforslag til ny amtsinddeling. Der var 3 egentlige forslag - med henholdsvis 16, 13 og 12 amter - der her ses på kortene sammen med den eksisterende inddeling i 22 amter. Som det ses, lå forslagene for det østjyske område langt fra det, vi kender i dag. Foto fra bogen: Nye amtskommuner, 1968.

med regering og folketing gav sig i kast med en revision amtsinddelingen, som fuldstændig distancerede de forudsætninger, hvorunder den forudgående kommission, Kommunallovskommissionen, havde arbejdet. I overvejelserne indgik en overgang tanken om at holde de tre store bysamfund, Århus, Odense og Ålborg helt uden for amtsinddelingen og at instituere dem som særlige byamter, med tillæg af deres respektive forstadsbebyggelser, men tanken blev snart opgivet til fordel for en landsomfattende amtsinddelingsrevision, hvorved antallet af amter skulle formindskes for at sikre de nye en størrelse, som tog hensyn til de forventelige opgaver og i øvrigt harmonerede med den kommune-størrelse, som kommissionen samtidig var ved at forhandle sig frem til for primærkommunernes vedkommende. Havde det været svært at angive nogle generelle mål for disse kommuner, var det endnu vanskeligere for amtskommunerne, - og medens man ved sammenlægningen af primærkommunerne som det dominerende udgangspunkt opererede med udelte kommuner, - lod noget sådant ikke gennemføre som princip ved en revision af amtsinddelingen. Her var det både tilladt og nødvendigt at klippe en hæl og hugge en tå. Reformkommissionen lagde op til en åben debat om amtskommunernes størrelse ved udsendelse af en pjece i 1968, hvori det om den ønskelige befolkningsstørrelse forsigtigt udtaltes, at ”gennemgangen af de større lokale arbejder har ikke peget mod en entydig befolkningsstørrelse, men synes dog at have vist, at en udbygning af sygehøvsæ-

senet ... og administrationen af en lang række andre lokale opgaver inden for sundhedsvæsenet, undervisningssektoren, biblioteksvæsenet, en række sociale opgaver m.m. vil kunne tilrettelægges og administreres rationelt af enheder med et befolkningsgrundlag på 200.000-250.000 indbyggere”. Så diffus opgaven var, tiltrak den manges fantasi, og i årene 1967-69 vrimlede det med forslag til nye Danmarkskort, tegnet af politikere, planlægningseksperter og andet godtfolk. Indenrigsminister Poul Sørensen havde en mening om, at der kun var behov for otte regioner, hvoraf fire i Jylland, en mod syd, en mod nord og to på tværs, men han renoncerede på at få planen gennemført for ikke at række hånd til en opdeling af landet i delstater, hvilket Danmark ansås for lille til. Også i vort område var der forskellige kandestøberier, og nogle af borgmestrene i Skanderborg og Århus amter ventilerede således sammen med mig en sammenlægning af disse to amter, samtidig med at Randers og Viborg amter foresloges lagt sammen i et andet nyt amt. Til Århus – Skanderborg amt skulle føjes oplandene til Århus, Silkeborg og Horsens købstæder, hvilket navnlig ville betyde, at Bjerre Herred og en væsentlig del af Djursland ville komme med i vort amt. Kommunalreformkommissionens for nævnte pjece af 1968 opererede med 4 alternativer til en ny amt inddeling, rækkende fra 17 til 8 amter. Favoritforslaget talte 14, inklusive et uændret Københavns amt, og for vort områdes vedkommende havde kommissionen et langt stykke hen ad vejen baseret sig på de ideer, som bl.a.

Efter vedtagelsen af amtsinddelingen med det nye Århus amt blev der nedsat et fællesudvalg med repræsentanter for de tre hidtidige amter og områdets købstæder til at forberede overgangen. Fra et møde i udvalget i amtsrådsalen på Marselis Boulevard i Århus i 1969 ses her bl.a. amtmand H.G. Lorentzen (stående) og foran ham den kommende amtsborgmester Robert Svane Hansen. Yderst til venstre Århus-borgmesteren Bernhardt Jensen. Foto i Lokalhistorisk Samling, Århus.

jeg havde været talsmand for. Beklageligvis havde man dog ikke undset sig for her og der at rette på tegningerne, og disse "forbedringer" viste sig at indeholde et sådant sprængstof, at det i det følgende år fik den jyske jord til at ryste under vore fødder.

Horsens by og andre sydvendte kommuner i Skanderborg amt var i skitsen overflyttet til Vejle amt, og denne grænsedragning viste sig ikke at være Horsens by ukær, idet man der foretrak at føre sig gældende i det overkommelige Vejle amt med de tre mindre købstæder, Vejle, Fredericia og Kolding, fremfor at skulle bo i skyggen af Århus by. Da den sydlige del

af Skanderborg amt udgjorde en del af Horsens opland, og den foreslåede grænsedragning yderligere ville komme til at gennemskære et af amtets mindre sygehus indlæggelsesområde, delte Skanderborg amtsråds medlemmer sig på tværs af partiskel, alene bestemt af de geografiske tilhørsforhold. De medlemmer, der repræsenterede sydriget, gik uden om de øvrige medlemmer til reformkommissionen med forslag om en fuldstændig deling af amtet, hvorefter den sydlige og sydvestlige del eller knap halvdelen skulle overføres til Vejle amt. Herimod protesterede de øvrige amtsrådsmedlemmer, som det dog skulle vise sig forgæves. I Randers og Vi-

borg amter var reaktionen over for kommissionens skitse om mulig endnu mere voldsom. Efter planen måtte Randers amt se sig berøvet den sydlige del af Djursland og Mols, for at sikre Århus bys opland inden for Århus amts grænser, mod til gengæld at få overladt den sydlige del af Aalborg amt og den østlige del af Viborg amt. Dette bytte fandt man ikke tilfredsstillende i Randers amt, og dettes borgmestre foreslog derfor kommissionen at lade hele Randers amt indgå i et Østjyllands amt med Århus som amtsby. Når dette endte med at blive accepteret, hang det nok for en væsentlig del sammen med den protestbevægelse, der samtidig var opstået i Viborg amt imod kommissionens planer. Viborg amt var i pjecens foretrukne forslag tænkt helt slettet af Danmarkskortet, Den del, der ikke skulle overføres til Randers amt, skulle henlægges til et Vesterhavs amt, der foruden Ringkøbing amt og Viborg Vestamt skulle omfatte den sydlige del af Thisted amt, incl. øen Mors. Resten af sidstnævnte amt skulle sammenlægges med Hjørring og Aalborg amter og indgå i et stort Nordensfjords amt. I Thisted amt frygtede man at blive endnu mere isoleret, end man havde været det hidtil, og især var man angstelig for, at det skulle gå ud over den nye nordsøhavn Hanstholm. I Viborg amt var man rystet ved tanken om, at Viborg købstad, der i fordums dage havde været Nordjyllands hovedstad, nu ikke engang blev fundet værdig til at være sæde for et amtsråd, og de to amter enedes derfor om en sammenlægning, hvorved der kunne sikres en diagonal amtslig forbindelse fra

Hanstholm til Jyllands centrale østkyst. Viborg amts forståelige ønske om at overleve som selvstændigt amt og Thisted amts ønsker for Hanstholm gjorde indtryk på regering og folketing, og i begyndelsen af året 1969, den 24. marts, stadfæstedes loven om den nye amtskommunale inddeling, omfattende 14 amter. Viborg og Thisted amter blev her sammenlagt, og i vort område fremstod Århus amt ved en sammenlægning af Randers og Gammel-Århus amter, hvortil kom den nordlige del af Skanderborg amt. Ved finpudsningen blev der lagt lidt til her og trukket noget fra der. I sidste øjeblik blev således Hobro købstad med omegnskommuner overført til Nordjyllands amt. Man mente, at Århus amt var stort nok til at kunne klare sig uden, og desuden skeledes der til inddelingen i folketskredse. Der var mange interesser, der skulle tilgodeses. Samsø overgik fra Holbæk amt til Århus amt, hvilket harmonerede med den kirkelige stiftsinddeling. I Holbæk amt, hvor man havde beskrevet Samsø som juvelen i amtets krone, sørgede man.

I Randers amt havde man ønsket, at det nye amt skulle bære navnet Østjyllands amt, men for ikke at skabe mindreværdskomplekser i Vejle amt, som jo også er en del af Østjylland, besluttede indenrigsministeriet at opkalde amtet efter områdets største by Århus. Ud af dette navn kan læses, fra hvilke gamle amter det nye har hentet sine bestanddele.

Århus,
Randers,
Holbæk,
Viborg,

Skanderborg.

Status ved 10-års jubilæet.

Kommunalreformen fejrer i 1980 sit 10-års jubilæum, og det vil være naturligt at kaste et blik tilbage for at vurdere de opnåede resultater. Købstæderne fik ikke deres territoriale gevinster uden at måtte betale derfor. Jeg tænker her ikke så meget på de sag-områder, som de måtte overlade til amtskommunerne, bl.a. sygehusvæsenet, og heller ikke på de betydelige indhug i mange kærnerkasser, som siden 1970 har været nødvendige for at finansiere påtrængende investeringsopgaver i de indlemmede kommuner, - men mere på, at de privilegier, som købstæderne havde i kraft af tilsynsmæssigt at sortere direkte under indenrigsministeriet, er gået tabt. Siden 1970 har alle primærkommuner været underlagt de statslige tilsynsråd og har desuden været underkastet den tætmaskede regionsplanlægning, som de nye amtskommuner er blevet sat til at formulere og forvalte. Man når dette er sagt, må det tilføjes, at den nye primærkommunale inddeling de fleste steder i landet fungerer godt og fornemmes som en naturlig fortsættelse af den gamle inddeling. Det illustreres bl.a. derved, at mange medlemmer af de gamle kommunale råd er fulgt med over i de nye, det være sig som borgmestre eller som menige medlemmer, hvilket har haft en åbenbar formidlende og stabiliserende effekt. Kun i de økonomisk mindre begünstigede kommuner, uden noget samlende midtpunkt, er der med mellemrum konstateret befolkningsmæssige gnidninger

og andre vanskeligheder. Disse »krigsomkostninger« var allerede forudset i sammenlægningsfasen og har næppe været til at undgå.

De nye amtskommuner har tydeligvis haft et større handicap at overvinde. Kredsen af deltagende kommuner og af amtsrådsmedlemmer har ikke været den samme som i de gamle amtskommuner, og opgaverne har været både større og mangfoldigere end der. De forventninger, der udefra har været stillet til de nye kommuner, har ikke fuldt ud kunnet indfries på grunden af det økonomiske tilbageslag i 1970'erne, og dermed er også amtsrådenes eget ambitionsniveau blevet stækket. Trods de umilde økonomiske konjunkturer har den amtskommunale forvaltning dog udviklet sig med eksplosionsagtig styrke i de forløbne 10 år, og der er såvel af amtsrådsmedlemmerne som af de mange ansatte udført et stort og dygtigt arbejde. De nye amtsråds syn på de gamle amter har været præget af overbærenhed på samme måde, som vor tids pædagoger taler om fortidens stråttækte skoler. Men der må alligevel have været højt til loftet, for det er karakteristisk, at mange af dem, der har tjent begge herrer, stadig i tankerne vender tilbage til årene før 1970, - øjensynligt i længsel efter en tabt tid, hvor alt var mere overskueligt, og amtsrådsmedlemmerne og medarbejderne kendte og var fortrolige med hinanden.

De mange nye store amtsgårde, der har rejst sig rundt om i landet, står som støbeforme for en administration, hvis indhold endnu ikke har nået den fulde grad af hærkning.

Inden jeg slutter disse erindringsglimt om kommunalreformen af 1970, vil jeg give en kort oversigt over de opgaver, som amtsadministrationen varetog frem til reformen, og som nu er delt mellem amtskommunerne og statsamtterne, - for der til at føje nogle personlige betragtninger om det gamle amtmandsembedes indhold og tillokkelse.

Amtsadministrationens opgaver

Amtsadministrationen kan føre sin historie tilbage til den samling af riget, der fandt sted for over 1000 år siden, hvor kongens lensmænd på befæstede borge styrede de enkelte provinser, Med enevælden afløstes lensmændene af kongelige embedsmænd, kaldet amtmænd, der fik overdraget ansvaret for varetagelsen af statens lokale interesser. Arbejdsområderne har vekslet, afhængige af hvilke behov der var for statslig regulering af samfundsforholdene, og af hvilke andre organer der forefandt i den pågældende periode. Oprindeligt drejede de sig om kronens fiskale interesser (skatter) samt om retsplejen, skiftevæsenet og købstædernes forhold. Dertil overøvrighedsforretningerne og tilsynet med umyndiges midler.

En ny udvikling indledtes, da der i 1841, som led i den demokratiseringsproces, der førte til grundloven af 1849, blev oprettet folkevalgte råd på amtsplan til varetagelse af landkommunernes interesser, specielt sygehusvæsen, socialvæsen og det overordnede vejnet. I spidsen for amtsrådene satte man amtmanden, på samme måde som man nogle år forinden havde udpeget en kongelig borgmester

som formand for de nyoprettede folkevalgte byråd. Det forhold, at den statslige og kommunale forvaltning på amtsplan henhørte under samme – fjerprydede – hat, førte ganske naturligt til, at de to forvaltninger i nogen grad smeltede sammen. Karakteristisk er det således, at det tilsyn med sognekommunerne, som det ved kommunestyrets indførelse var blevet pålagt amtmanden at føre, ikke blev udøvet af denne personligt, men gennem et amtsrådsudvalg med amtmanden som formand.

Som led i kommunalreformen af 1970 blev der, jfr. lov nr. 223 af 31. maj 1968 om Kommuners styrelse, oprettet to selvstændige administrationer, amtskommunen og statsamtet. Ved bodelingen fik de sidste udleveret deres tvangsarv, mens testationsretten blev udnyttet til fordel for den anden part. Overøvrighedsforretningerne forblev naturligvis under statsamtet, og det samme gjaldt det almindelige tilsyn med primærkommunerne, der som foran nævnt udøves gennem Tilsynsrådet, bestående af 4 amtsrådsmedlemmer og med amtmanden som formand. Som regeringsmagts lokale repræsentant forestår en række amtmænd desuden opbygningen af et civilt beredskab, der kan indsættes i tilfælde af krig. En mere stilfærdig syssel er det medarbejderskab, som stiftamtmændene har i stiftsøvrighederne. Herudover skal det nævnes, at en række amtmænd fører forældet i de sociale ankenævn og pensions- og revalideringsnævn, foruden at nogle af dem er formænd for arbejdsmarkedsnævnene. De nye amtskommuner overtog pri-

mært de opgaver, som fra gammel tid havde dannet grundstammen i den amtskommunale forvaltning, og som der foran er berettet om. Efter at købstæderne var blevet en del af amtskommunerne, er hele det kommunale sygehusvæsen samlet her. Medens amtskommunerne endnu kun omfattede landkommunerne, og deres beskatningsmuligheder var begrænsede, havde disse kommuner i nogen grad haft karakter af specialkommuner, men var dog i 1960-erne begyndt at udvide deres aktiviteter. Det var imidlertid først i 1970, hvor land og by gik sammen og amtskommunerne fik mulighed for selv at udskrive personskat, at udviklingen for alvor tog fart, med resultat, at amterne i dag hævder sig som bærere af de fleste større lokale opgaver. Udviklingen er blevet forstærket ved, at statsmagten som foran nævnt har overladt de nye kommuner en række af de opgaver, som den tidligere havde taget på sin kappe for at aflaste de økonomisk svagt stillede kommuner.

Udskillelsen af de kommunale opgaver fra den hidtil blandede statslige og kommunale amtsforvaltning betød, at statsamtet fik en relativ smal profil, og at amtmandsembedets plads i den offentlige forvaltning – og dermed i befolkningens bevidsthed – blev mindre fremtrædende, end den før havde været. Den enkelte amtmand måtte slippe nogle af de opgaver, der havde interesseret ham mest, og som han havde viet mange af sine kræfter, – men de fleste fik kompensation gennem andre opgaver. For mig har de forløbne 10 år således budt på en række interessante udfordringer og oplevelser, uden

at de dog har været i stand til helt at for-dunkle mindet om tiden før 1970. Begrebet De glade Tressere vil altid for mig bevare særlig betydning og en egen klang.

Alle Kongens Mænd

Som 52 årig kontorchef i indenrigsministeriet blev jeg i 1965 udnævnt til amtmand over Skanderborg amt, hvor jeg forblev, indtil amtet i 1970 blev delt mellem Århus og Vejle amter. Siden har jeg været amtmand i det nye Århus amt og stiftamtmand i Århus stift. Gammel – Århus amt havde i en årrække, frem til 1942, været i personalunion med Skanderborg amt og havde haft kontorer sammen med dette i Skanderborg. Ved udskillelsen i 1942 blev der opført en amtsgård på Marselis Boulevard i Århus i national herregårdsstil med amtsrådssal, kontorer samt bolig for stiftamtmanden og amtsbetjenten. Her fik det nye Århus statsamt sæde i 1970, idet først amtmandsboligen og siden amtsrådssalen blev sløjfet og de ledigblevne lokaler indrettet til kontorer for de medarbejdere, der blev overført fra nedlagte Randers og Skanderborg amter. Jeg selv blev boende i Skanderborg, hvor tjenesteboligen indtil videre blev opretholdt og jeg har i de forløbne 10 år hver dag kørt den smukke tur ind til kontorerne i Århus.

Det at blive amtmand, før stillingen blev ændret i 1970, var som at få Aladdins vidunderlige lampe i sine hænder, og jeg forstod de forgængere, som kun modstræbende havde givet den fra sig. Det gamle amtmandsembede rummede alle de muligheder for livsudfoldelse, som et

normalt ærgerrigt menneske med en regelret ministeriel karriere bag sig kunne ønske sig den. Han kunne opkaste sig til herre over amtets sognekommuner, styre deres skridt og blive prist som den viise Salomon, eller han kunne som formand for amtsrådet bygge sygehuse eller veje og indkassere tak som amtets velgører, eller han kunne udlåne embedets glans til humanitært arbejde som formand for betrængte sociale institutioner, eller indtræde i bestyrelser for banker og andre erhvervsinstitutioner og derved styrke disses anseelse. Endelig kunne han vælge slet ingen ting at foretage sig og for dette lade sig hylde som den sande demokrat, der overlod magten til folket. Vejen til selvspekt og omgivelsernes beundring var uden tal, og kritikken ventede tålmodigt uden for porten, indtil han havde forladt stedet.

Allerede første gang jeg deltog i et større arrangement, efter at være blevet udnævnt til amtmand, oplevede jeg den nimbus, der omgav embedet. Ved siden af mig ved bordet havde jeg en ældre sognerådsformand, som i en lang tale, hvori han fik indflettet en sang til kvindens pris, fortalte om de vanskeligheder, som kommunen havde været udsat for, men nu havde man fået en amtmand, som ville påtage sig kommunens sag, og ham skulle vi hylde. Med sit glas i hånden bøjede han sig ned mod mig og spurgte med en teaterhvisken: "Hva' fa' en er det, du hedder?" For ham repræsenterede jeg symbolet, der har det evige liv i sig. Min egen person synede kun lidt.

I offentlighedens øjne er vel ingen tjene-

stemand i den grad blevet identificeret med the establishment som tilfældet var det med amtmanden. Gennem ham har forbindelsen mellem fortid og nutid været betrygget, og hans pondus og saglige ballast har borgeret for forretningernes uforstyrrede gang og for, at såvel de centrale som de lokale hensyn blev tilgode-set. Ikke alle amtmænd har klareret opgaven lige godt; nogle forfaldt til en formalisme og en selvhøjtidelighed, der kaldte på både smil og irritation. Det hændte, at politikere og andre satte lighedstegn mellem disse embedsmandsforsteninger og resten af amtmandskollegiet. Det er imidlertid uretfærdigt. Der blev gennemgående gjort et solidt stykke arbejde på de gamle amtskontorer, og ikke mindst blev der kæmpet for at komme ulighederne mellem landets forskellige dele til livs.

Amtmanden var som bekendt formand for amtsrådet frem til kom kommunalreformen, men hans direkte politiske rolle var på det tidspunkt stærkt udvandet. Selv mindes jeg kun én gang i min tid som amtmand over Skanderborg amt at have deltaget i en afstemning i rådet, og det var, da 6 af medlemmerne, som foran fortalt, var gået ind for at søge amtet delt, og hvor jeg ved at slutte mig til de øvrige 5 medlemmer markerede, at der i rådet var lige mange stemmer imod en deling som for en sådan. Det var som mødeleder og som koordinator af den statslige og kommunale administration, at amtmanden gjorde sin indflydelse gældende. Den tillid, der som altovervejende hovedregel omsluttede amtmandsembedet, fandt et historisk udtryk, da regeringen under den

anden verdenskrig, hvor forbindelsen mellem landsdelene var truet, bad den erfarne og myndige mand i Vejle, Peter Herschend, om sin en slags guvernør for Jylland at varetage denne landsdels danske interesse over for den tyske besættelsesmagt. Inden for den katolske verden ville man måske tale om en helgenkåring.

Hvad der adskilte amtmandseembedet, som det var før 1970, fra de fleste andre tjenestemandstillinger, var dets udadvendthed, som bevirkede, at hverken vi selv eller vore ægtefæller helt kunne føle os som privatpersoner (for nogle var det kors lettere at bære end for andre). Vi måtte se os citeret i og fotograferet til den del af verdenspressen, der beskæftigede sig med vort udsnit af kloden. Tidens og stedets koryfæer var gæster i vore hjem, og

flere af dem har bæret os med deres venskab, hvilket vil sige, at de enten havde samme syn på tingene som vi, eller dog respekterede vore synspunkter så langt, at de ikke offentligt betvivlede vore motivers hæderlighed.

Var man i stand til at holde hovedet koldt og værne sin integritet, kunne man, da ens tid som offentlig person var ovre og vandene faldt, sidde tilbage med mindet om i et ydre henseende begivenhedsrigt livsafsnit med en glæde over opnåede resultater og skuffelse over lidte nederlag og forspildte muligheder, - og i sandet, der lå tørt efter vandets tilbagetrækning, ville man opdage nogle blanke sten, som var ladet tilbage, og som fortalte om bevarede personlige, ægte venskaber og andre beviser på, at man havde levet et liv, som man

Arkæologiske udgravninger i Østjylland 1999-2000 - en oversigt

Af Anemette S. Christensen

Oversigten dækker gennemførte og igangværende udgravninger i de tidligere Randers, Århus og Skanderborg amter ligesom oversigterne i årbøgerne for 1998 og 1999. Læsere, der ønsker mere detaljerede oplysninger om de enkelte undersøgelser, kan få dem i den årlige publikation *Arkæologiske udgravninger i Danmark*, udgivet af Det Arkæologiske Nævn. Oplysningerne i de udvalgte eksempler og oversigten nedenfor bygger dels på dette værks årgang 1999, dels på oplysninger, de enkelte mu-

seer' velvilligt har stillet til rådighed vedrørende år 2000.

Stenalderen (- ca. 1800 f.Kr.)

Fra 1999 vidner tre undervandsfund fra ældre stenalder om, at landskabet har ændret sig gennem årtusinder.

I Århus Havn blev der i 13-14 meters dybde fundet resterne af en fyrreskov, der sandsynligvis har groet langs den østlige bred af en ferskvandsflod, der i Fastlandstiden udgjorde en forlængelse af den nu-

Voel Vestergård. Den rige bronzealdergrav under udgravning med den trugformede stenlægning, der var underlag for kisten.
Foto af Knud Bjerring Jensen, Silkeborg Museum

værende ådal. En enkelt fyrrestub er blevet dateret til ca. 7000 f.Kr.

Ved Fløjstrup Skov syd for Århus er der fundet flint, der typologisk kan dateres til overgangen mellem Maglemose og Kongemoseetid (ca. 6800 f.Kr.), fra en dybde på 9 og 12,5 - 14,5 meter. Disse fund er Danmarks hidtil ældste og dybestliggende.

Fra samme periode stammer organisk materiale fra en boplads ved Kalø Vig. Her fandtes blandt andet flint, trækul og rester af et fiskegærde af hasselkæppe.

Fund fra Kainsbakke og Skideneng på Djursland og Højvang ved Randers Fjord i 1999 med rige lag af flint, keramik og knogler (ca. 3000-2600 f.Kr.) har vist, at de grubekeramiske bopladser tilsyneladende ikke kun var jagtstationer men også store, permanente bopladser for et større antal mennesker.

Bronzealderen (ca. 1800 - 500 f.Kr.)

I 1999 udgravedes ved Selkær i Kastbjerg på Djursland en hustomt fra ældre bronzealder. Huset har været 15 x 7 meter med afrundede gavle, indgang i sydsidens vestlige ende og tre sæt tagbærende stolper. Der var også spor af vægstolper.

Ved Petersborg i Østbirk fortsattes undersøgelserne fra 1998, og blandt fundene var der blandt andet en 12 meter lang hustomt, et lille hus med tørvevægge og en nedgravet væggrøft. Desuden kunne en 0,6 meter bred og 0,55 meter dyb palisadegrøft følges over mere end 220 meter, hvilket antyder, at vi her har at gøre med spor af en befæstet landsby.

På en af Voel Vestergårds højtliggende

marker lige oven for Gudenådalen udgravedes en overpløjet gravhøj, der rummede en af de rigeste bronzealdergrave, fundet i det midtjyske. Graven var en ca. 3 x 1,6 meter stor og ca. 0,4 meter høj trugformet stenlægning, der har været underlag for kisten - en stor, udhulet egestamme. Der var intet bevaret af afdøde, men gravgodset viste, at der var tale om en velstående kvinde. Blandt fundene var to store ørenringe af spiraloprullede guldtråde, en snoet halsring af bronze, en arming af bronze, tre store fingerringe af tynde, spiraloprullede bronzebånd, fragmenter af en dragtnål af bronze og en stor, spiralornamenteret bælteplade af bronze. Fundene daterer graven til ca. 1500-1300 f. Kr. Graven har været dækket af en græstørvshøj, afgrænset af et gærde af sten.

Jernalderen (ca. 500 f.Kr. - 750 e.Kr.)

Ved Vinterslev Bæk mellem Randers og Århus blev der i 1999 afdækket en ældre romertidslandsby med mindst fem gårde placeret på en lav forhøjning i Lilleådalen. Noget tilsvarende kunne ses ved Lillerup nord for Horsens, hvor mindst fire huse blev fundet på et plateau nær den udtørrede Gedved Sø.

I Hornslet undersøgtes i perioden 1992 til 1995 en hel jernalderlandsby med 35 grave ved Vendehøj. År 2000 udgravedes en ukendt del af gravpladsen umiddelbart syd for landsbyen. Den lå i et område, der ikke har været dyrket i de seneste årtier, og derfor var gravene velbevarede. Af de 20 jordfæstegrave havde nogle stenpakning og stentæppe. Desuden udgravedes 20 brandgrave og 10 gruber. Blandt jordfæs-

tegravene var der både voksen- og barnegrave. Gravudstyret bestod af mange fine lerkarservicer, knive, glasperler og amuletter. En af urnegravene havde lanse, skjold, kniv og ragekniv i jern - alt meget velbevaret.

Ved Sommerlyst umiddelbart øst for Skejby Sygehus undersøgtes 1999-2000 et ca. 18.000 m² stort område med en landsby fra 1.-2. Århundrede e. Kr. De fleste af de 93 hustomter indgår i gårdanlæg fra flere forskellige bebyggelsesfaser. Gårdene lå på række hen over en lav forhøjning i terrænet. Ved et af husene var der et stensat, overdækket afløb. En del affaldsgruber indeholdt store mængder keramik. 400 meter fra landsbyen fandtes fire brandgrave, der var samtidig med bebyggelsen.

Undersøgelsen af bebyggelsen fra Enghøj lidt nord for Randers er fortsat og dens afgrænsning kendes nu til alle sider. De indhegnede gårde ligger i to rækker.

I 1999 og 2000 er der ved Skade i Klovborg sogn vest for Horsens i alt undersøgt ti velbevarede, forholdsvis spredtliggende langhuse fra tidlig førromersk jernalder (4.-5. Årh. f. Kr.) på et ca. 80 x 100 meter stort areal. Der var dels huse uden væggrøft, huse med væggrøft i den ene ende og huse med væggrøft ved alle sider. De otte huse var forholdsvis ens i størrelsen 9,5 x 11 meter, medens et andet var 13 meter langt med plads til flere kreaturer end de tre øvrige huse, der havde staldafsnit i øst med 8-10 båse. Husenes væggrøfter har haft en dybde på op til godt 60 cm og aftegninger efter 15-20 cm brede, forholdsvis tætstillede stolper/planker. Væggene har været tagbærende.

Ved Petersborg vest for Horsens fandtes ni brandgrave fra tiden før Kristi fødsel, de fire havde en ringgrøft. Desuden afdækkedes en ca. 6 m² flad, stenfyldt grube, der er tolket som en ligbrændingsplads - et sjældent fund i Danmark.

En jernudvindingsplads blev som nævnt i Årbog 1999 (s. 115) for få år siden fundet ved Skanderborg. Af nye er blandt andet nu lokaliseret en ved Bødskovdal syd for Silkeborg, hvor der fandtes rester af 11 slaggegruber fra skaktovne.

Vikingetiden (ca. 750 - 1050)

Ved Over Randlev sydøst for Odder er der i 1999 og 2000 undersøgt et ca. 5000 m² stort bopladsområde med tilknytning til Hesselbjerggravfeltet.² Der er i alt fundet rester af syv huse, de to har været 16 x 6-7 meter store med let buede langsider. Endvidere er der i et stolpehul til et af husene fundet et fragment af et skålformet spænde med gribedyrsornamentik. I kanten af en grube udgravedes en sølvskat på blandt andet 15 halve og kvarte arabiske sølvmonter, der vidner om tidens fjernhandelskontakter.

I udkanten af Voerladegård by er undersøgelsen af et areal på 2200 m² påbegyndt. Der er påvist bebyggelse spor fra vikingetid og tidlig middelalder - gruber, 8-10 grubehuse, et mindre og et meget stort langhus. Sidstnævnte hus forventes færdigudgravet i 2001. Grubehusene er ældre end det store langhus, og i det ene var der et ildsted. Fundmaterialet bestod af keramik, jernslagge fra jernfremstilling og -forarbejdning, en jernnøgle, en dragtnål af bronze, smeltet bly og flere jernbeslag.

Over Randlev. Forgyldt bronzehængesmykke og miniraturesværd af sølv fundet med detektor i bopladsområdet. Sværdet er 4,5 cm langt. Foto: Preben Dehlholm, Moesgård Museum.

I Århus har udgravninger i Kannikegade, Mejlgade, Rosensgade og på Lille Torv bidraget til forståelse af vikingebyens topografi. Blandt andet påvistes to voldgrave på tværs af Mejlgade. Den inderste var fra vikingetiden.

Renoveringen af soklen under Århus Teater gav anledning til at registrere de omgivende kulturlag til tre meters dybde. Der blev påvist seks grubehuse fra vikingetiden, de fire lå på række langs Kannikegade, der således ser ud til at være et af byens ældste gadeforløb. Der blev også afdækket bygningslevn og en brønd fra middelalderen.

Middelalderen og Nyere Tid

Syd for Moesgård ved Århus er hovedgårdens forgænger udgravet ved Gammel

Moesgård. Det var en 12,1 x 5,7 meter stor bindingsværksbygning med dybt nedrammede vægstolper, der tyder på, at bygningen har haft flere stokværk. Huset er dendrokronologisk dateret til 1396. Anlægget har haft flere byggefaser og eksisterede frem til 1700-tallet.

Udgravningerne på Hjelm har hørt til de sidste par års mest omtalte undersøgelser. Formålet var at klarlægge de tre kendte voldsteders alder, bebyggelsens omfang og karakter og belyse det formodede falskmønteri på øen. De tre voldste-

Gammel Moesgård. Den tilspidsede egepæl blev fældet i vinteren 1395/96 og indgik i den hovedbygning der blev opført på stedet i 1396. Pælen var banket mere end 2 m ned i undergrundsleret. Foto: Hans Skov, Moesgård Museum..

der - Fyrbakken, Kastelbakken og Skaadebakken - stammer alle fra perioden 1290-1306, da øen var hjemsted for marsk Stig Andersen Hvide og andre af rigets fremtrædende mænd, der var dømt fredløse for mordet på Erik Klipping i 1286.

På Fyrbakken er der udgravet rester af et større kompleks af træbygninger, som efter fundene at dømme har været beboelsesafdelingen, der brændte i forbindelse med Erik Menveds erobring af øen i 1306. Der ser ud til at være foretaget nye anlægsarbejder efter den tid, måske forberedelser til opførelse af et kongeligt anlæg.

På toppen af det vestlige voldsted, Kastelbakken, har der været et tårn af træ, opført på 12 svære, dybt nedgravede stolper. Omkring tårnet har der været en mindst 3 meter høj og 6-8 meter bred vold, og der var også spor af et hus i området. Blandt fundene var der store mængder af metalgenstande - mønter, smykker, beslag, redskaber og våben. Desuden registreredes spor efter jernforarbejdning, keramik, udskårne bengenstande og måltidsrester i form af knogler og ben fra pattedyr, fugle og fisk.

I det åbne land var der rester af en bygning, der menes at være det første danske fund af et middelalderligt møntværksted, idet der er ligheder med møntværksteder udgravet i Trondheim. Der var mere end 1000 metalfund på stedet - mønter, møntblanketter og et møntstempel.

Hjelms voldsteder er ikke de eneste, der er blevet undersøgt i området i de sidste par år. I Thorsø ved Silkeborg har en marinearkæologisk undersøgelse påvist Danmarks første sikre fund af en "kemlade",

Hjelm Kastelsbakke. De skrå striber i profilet til højre viser voldens lagdelte opbygning. Den mørke flade i bunden af feltet er bakkens oprindelige top, fra før volden blev bygget. På dette sted er den bevaret i knap 3 m's højde. Foto: Hans Skov, Moesgård Museum.

et stolpebygget forsvarsanlæg i en sø, en almindelig type i Tyskland og Polen. Anlægget i Thorsø var opført på to meters vanddybde og hvilede på en kvadratisk flade, 5,5 x 5,5 meter, af mindst ti svære, fir-sidede egestolper, der var rammet dybt ned i søbunden. Anlægget er dendrokronologisk dateret til ca. 1333 og den relativt lille fundmængde omkring stolperne tyder på, at anlægget har haft en kort funktionstid i en urolig tid.

En middelalderborg i Boring vest for

Horsens har været kendt fra Nationalmuseets udgravninger omkring 1910, hvor der bl. a. blev fundet mange brugsgenstande fra den befæstede gårds dagligliv. Den var anlagt på en lav borgbanke i mosen, omgivet af en palisade af tætstående nedrammede pæle. Boringholm tilhørte i 1300-årene slægten Brok, og oplysninger om den kendes ikke fra efter 1400. Adgangsbroerne til voldstedet i nord og syd og den ydre befæstning er blevet nærmere undersøgt og kan nu dendrokronologisk dateres til 1380 af atten ret entydige prøver af tømmer.

Renovering af bropiller og landfæster på den gamle bro på Gl. Estrup har vist, at den sandsynligvis har to byggefaser. Den ældste fase er dateret til 1616-20, efter at Esge Brok blev eneejer og før hans død i 1625. I den periode blev adgangen til gården flyttet til vestsiden, et fremspringende porttårn opført og en overhvelvet portgennemkørsel ført gennem det gamle stenhus. Den yngre fase, nedrevet i midten af 1970'erne, kan dateres til første halvdel af 1800-tallet. Broens ældre, indre, østlige landfæste var opbygget af få kampesten, småsten og murstensfragmenter i kalkmørtel og var det ældste i undersøgelsen.

På Norddjursland vest for Fjellerup ikke langt fra voldstedet Skovgårde er udgravningen af et areal på ca. 1000 m² påbegyndt. Hovedmålet for undersøgelsen har været rester af en meget velbevaret bygning, der har haft en overdækket gang mod syd. Indgangen var markeret med en stor møllesten. Der var brolægning inde i og uden for bygningen. Endvidere var der rester af en pikstensbelægning fra en æl-

dre(?) gårdsplads. Der blev fundet to ovne, hvis funktion er ukendt. Genstandsmaterialet bestod hovedsageligt af keramik fra 15- og 1600-tallet. Hvornår bygningen, der har ligget nær voldstedet, er opført, vides ikke. Muligvis er det sket, efter at gården, der da ejedes af Erik Lykkes enke Anna Kaas, i 1541 brændte. Talrige fundamentsrester tyder på et stort komplekst anlæg. Og undersøgelserne vil da også fortsætte i årene fremover.

Ved Tebstrup har en prøvegravning tæt ved det middelalderlige voldsted "Voldhøj" givet et stort keramikmateriale, der formentlig stammer fra et jydepotteværksted 1550-1575. Lignende fund blev udgravet i nærheden i 1988. Om Voldhøj – der i foråret 2000 var et af målene for Historisk Samfunds tur til østjyske voldsteder – har man i øvrigt ingen skriftlige kilder fra middelalderen, og dens nærmere historie er således ikke kendt.

Der er også foretaget udgravninger ved kirkelige anlæg. I Horsens er Gråbrødre Klosters øst-, vest- og sydføj påvist. Østfløjen har i senmiddelalderen fået en grundmuret korsgang. Vestfløjen har formentlig rummet en bred korsgang i nederste stokværk. Sydføjens nederste stokværk havde teglstensgulv og på grund af det faldende terræn, har det været et almindeligt stokværk set fra syd, medens det fra klostergården har været en kælder. Tidligere påviste fundamenter i Kirkegyde stammer fra en senmiddelalderlig fløj, der må have stået med sydgavlen mod åhavnen og kan have fungeret som et pakhus.

Ved Nørre Galten Kirke ved Hadsten undersøgte et ca. 19 x 30 meters stort felt

vest for kirkegården. Der blev fundet dele af en bebyggelse i flere faser, et hus med jordgravede stolper ca. 4 x 14 meter, to sæt tagbærende stolper og to enkelte stolper fra et mindst 8 meter langt hus, to brønde og et stolpebygget hegn. Det sparsomme genstandsmateriale bestod af keramikskår fra tidlig middelalder og en lille hvæssesten af skifer.

I Tjærby ved Randers afdækkedes fundamentsgrøfterne fra den nedrevne stenkirke, der målte 9 x 21 meter med kor, skib og tårn. Kirken er nævnt i kilderne sidste gang i 1524, og er formentlig nedbrudt i tiden efter reformationen. Ved udgravningerne blev desuden fundet over 200 grave og mange stolpehuller. Stenkoret skærer flere ældre begravelser, der kan høre til en ældre kirke. Blandt stolpehullerne kunne der blandt andet udskilles en bygning på 4,5 x 13 meter, en tilbygning eller et selvstændigt hus på 4 x 9 meter tæt ved gavlen af det foregående og en række meget kraftige stolpehuller, som måske stammer fra en trækirke. Undersøgelserne fortsætter.

Fiskergade, Århus. Der blev påvist 6-8 bolværksforløb fra ca. 1430 til op i 1600-årene ved udgravningen. Foto: Hans Skov, Moesgård Museum.

I Århus giver omlægningerne af ledningsnettet i byens gader fortsat gode muligheder for at udbygge det topografiske billede af byen, dens opståen og udvikling. I Badstuegade kunne voldens maksimale udstrækning mod vest fastlægges. Kulturlaget var op til 2,5 meter tykt og indeholdt flere overordnede vejfaser. Bebyggelsen har fra 1300-årene og indtil 1477, da graven blev sløjet, bredt sig helt til gravens vestside. Inden 1300-årene udgjorde Bor-

rebækken, kantet af en pælerække, en del af befæstningen.

På Klosterortvej kunne gadeforløbet Tangen sættes i forbindelse med 1200-tallets omstrukturering af den indre bys gadenet. Inden klosteret blev bygget, var område dyrket. Der er fundet rester af huse i form af lergulve, brolægninger, risfletvægge og stolpehuller fra 12- og 1300-årene. En stensat kælder stammer fra 15-1600-årene.

Mejlgades første vejforløb stammer fra 1200-årene, og voldgraven nord for vikingetidens er muligvis den, der blev anbefalet anlagt i 1510.

Rosensgades ældste kulturlag var fra vikingetid med et grubehus, men selve den brolagte gade blev først udlagt ca. 1100. Desuden afdækkedes rester af bindingsværkshuse, der har afløst hinanden mellem 1300- og 1500-årene.

Studsgades ældste vejanlæg er fra 1300-årene, medens gaden Volden først blev anlagt, efter at graven blev opfyldt i senmiddelalderen.

Nedrivningen af et forretningskompleks på østsiden af Guldsmedgade gav anledning til en omfattende udgravning af et areal på godt 500 m² med et kulturlag på et par meters tykkelse. De ældste kulturlag var fra 1000-årene, og bebyggelsesudviklingen kunne følges fra 1100-årene og fremefter. Selve gaden er anlagt i midten af 1200-årene.

Ombygningen af Sct. Clemensborg medførte udgravning af et areal ved sydsiden af åen mellem Fiskergade og åen. Det

viste sig, at området har været i brug fra slutningen af 1300-årene. Der var anlagt bolværker af vidjefletværk ved kanten af åen, og de blev fornyet med jævne mellemrum gennem de næste 250 år. Hver gang der blev bygget nye, er de rykket lidt længere ud i åen, og mellemrummet til de gamle bolværker er fyldt op med affald. Omkring 1500 blev bolværkerne mere solide konstruktioner med pæle og egeplanke af genanvendt bygningstrømmer.

I Skanderborg har en prøvegravning afsløret et bolværk, der er blevet dendrokronologisk dateret til 1631/32. Gravearbejde i Ebeltoft Fiskerihavn har afsløret et ca. 15 meter langt og ca. 4 meter bredt vrug af et klinkbygget, énmastet skib. Dendrokronologiske undersøgelser daterer skibet til begyndelsen af 1640'erne, og tømmeret stammer fra Vestnorge. Skibet har måske været en del af en dansk flådeafdeling, der blev besejret af svenskerne ved Ebeltoft i 1659.

Prøveudgravningen i Slotsgården i Randers, der ligger uden for den middelalderlige bygrænse, øst for Østervolden, viste et ca. 2,5 meter tykt møddingslag og et ca. 2 meter tykt lag af byggeaffald, der stammer fra nedrivningen af bebyggelse i slutningen af 1950'erne. De tidligste bebyggelser på stedet stammer fra slutningen af 1700-årene.

NOTER OG HENVISNINGER:

- 1 Djurslands Museum/Dansk Fiskerimuseum, Horsens Museum, Kulturhistorisk Museum Randers, Moesgård Museum, Silkeborg Museum og Skanderborg Museum.
- 2 Se Århus Stifts Årbøger 1999, s.115-116.

Arkæologiske udgravningssteder i de østjyske amter 1999-2000

Amt	Herred	Kommune/sogn	Lokalitet	1999	2000
Randers	Nørre Djurs	Enslev	Kirial		Udat.
			Kirialbakken		J
		Ginnerup	Godthåb		B
			Kainsbakke *	SBJ	
		Gjerrild	Burildgård	SJ	S
			Dyrbakke		J
			Skideneng *	S	
		Glesborg	Glesborg		J
			Glesborg Gadekær	VMN	
		Grenå	Dolmer		J
			Åstrup		J
		Hammelev	Robstrup		B
		Kastbjerg	Selkær	SBJ	S
			Selkær Møllevej		S
			Selkær Nørrekær		BJ
	Nimtofte	Nimtofte Å		B	
		Sønderskov I og II		BS	
	Rimsø	Albæk I	S	S	
		Emmelev Mark		J	
	Ørum	Ørbæk		B	
	Sønder Djurs	Rosmus	Ørup	S	
	Galten	Galten	Galten Kirke*		JM
			Vinterslev Bæk *	J	
		Laurbjerg	Kastanjevej		S
			Løgstrup Dambrug		Udat.
	Voldum	Dalsbro		J	
	Gjerlev	Øster Tørslev	Højvang 1 *	S	S
	Mols	Ebeltoft	Fiskerihavn	N	
		Ebeltoft landsogn	Hjelm *	SM	M
		Helgenæs	Vængesø I	SB	
		Rønde	Kalø Vig I *	S	
	Nørhald	Fårup	Damgårdvej		J
			Pilevænget 6	J	
			Purhus		BJ?
		Gassum	Nyvej		B
	Linde	Mejlby	B		
	Onsild	Mariager	Bryggerhaven		N
		Snæbum	Snibhøj	S	
			Spanskøj	S	
	Rougso	Ørsted	Østerbakken	S	
	Støvring	Borup	Damsgård Skov		Udat.
			Enghøj 2 *	J	
		Gimming	Tjærby*	M	M
Randers		Blegdammen		N	
		Kirkegade	MN		
		Kirketorvet	MN	N	
		Slotsgården*		MN	
	Trangstræde 2	M			
Sønder Hald	Fausing	Gl. Estrup*		N	

Amt	Herred	Kommune/sovn	Lokalitet	1999	2000		
		Koed	Koed		B		
		Kristrup	Panvej		BJ		
		Maria Magdalene	Ryum Å		J		
		Nørager		Borgen, Skovgårde		B	
				Skovgårde*		MN	
		Vivild		Isakslund 7		J	
				Østby		J	
		Øster Lisbjerg	Hornslet	Dyrgård 2		B	
				Vendehøj II*		J	
			Skarresø	Astrup		J	
				Mesballe		BN	
		Skødstrup	Motorvej Søften-Skødstr.		SJ		
		Århus	Framlev	Framlev	Bomholtgård II, Lillering	J	B
					Lillering I, II og III	BJ	B
Skovby, Lillering	J				J		
Snåstrup	J						
Hads	Odder		Røddalsminde	J			
	Randlev		Over Randlev *	V	V		
Hasle	Lyngby		Lyngby	Lyngbygård	SJ		
				Sommerlyst III *	BJ	J	
				Badstuegade m.m.	MN		
				Domkirkeplads	M		
				Fiskergade/Clemensborg		M	
				Frue Kirkeplads	MN		
				Guldsmedgade		VM	
				Kannike-/Teatergade	VM	VM	
				Klostergade/Graven	MN		
				Klostertorv	MN		
				Lille Torv 6	VM		
				Mejlgade m.m.	VMN		
				Mindebrogade 3	MN		
				Rosensgade	VMN	VM	
				Studsgade	MN		
Volden	MN						
Ning	Holme		Holme	Hjortsig	J		
				Holme IV	J		
				Kolt	Skovvang	J	
				Malling	Fløjstrup Skov *	S	
				Mårslet	Gammel Moesgård *	MN	
				Tranbjerg	Tranbjerg I	O	
Sabro	Foldby		Foldby		SJ		
	Hadsten		Lilleåen		N		
Vester Lisbjerg	Elsted			Indelukket	B		
				Hørkærgård V	SJ		
Skanderborg	Gjern		Låsby	Låsby Vestergård	J		
				Tvilum	Dragehøje	O	
					Lodnehøje	SO	
				Voel	Karolinelund	SB	B

Amt	Herred	Kommune/sovn	Lokalitet	1999	2000		
Hjelmslev	Dover	Voel Vestermark*		SB	B		
		Alken		BJ			
		Karenslund		BJ			
		Lynghoved			J		
	Fruering	Virring, Skovkildeparken		BJ			
	Hørning	Elgårdsminde II		BJ			
	Skanderborg	Slotshaven/Lillesøvej*		N			
	Skanderup	Fuglehaven		J			
		Hyben- og Kløverparken			J		
	Stilling	Niels Bohrs Vej		J			
	Nim	Horsens	Farvergade			MN	
			Gråbrødre Kloster		VM	M	
			Løvhøj		S		
			Søndergade 39			OMN	
		Hvirring	Boringholm*		M		
		Tamdrup	Kørup, Lindegård				O
			Molger, Nygård				O
			Lund Skole				S
			Rokær 2		O		
Tamdrup Bisgård						N	
Underup		Torp Nørremark		J	J		
Tyrsting	Ring	Møllevangen			B (?)		
		Ring			BJ		
	Rye, Gl. Rye	Rye Mølle		N			
	Sønder Vissing	Lille Addit		J			
	Voerladegård	Gantrup, grusgrav				O	
		Gantrupvej*				VM	
		Kirstinelund				JN	
		Sandvad, gl. kro				N	
		Sandvad, Ryvej				O	
Sukkertoppen		Udat					
Voer	Hansted	Egebjerg		O	J		
	Hylke	Brørup			Udat.		
		Sletkær I og II				J	
		Præstehaven		J			
	Nebel	Marielyst 2				S	
	Ovsted	Tebstrup				N	
		Tebstrup, Vasegården*				N	
	Søvind	Mosegården		J			
		Søvind Station				JMN	
		Torupvolde				MN	
	Tolstrup	Gedved, Lindegård		B		B	
		Mårhøj		JO		BJMN	
	Vedslet	Vedslet Kirkeby		M			
	Vær	Elbæk Skov		J?			
		Sundgård		SBJ			
Yding	Kinneshøj		SB				
Ørridslev	Fredsløst		J				
	Hovedgård, Gl. Århusvej				J		

Amt	Herred	Kommune/sogn	Lokalitet	1999	2000
			Møllegård	J	
			Møllegård Øst		J
		Østbirk	Anelyst		O
			Birkholm		O
			Holmegård		J
			Industrivej		O
			Kirstinelyst		B
			Kirstinelyst Vest		O
			Kirstinelyst Øst		O
			Lillerup *	J	
			Petersborg, - Vest *	SBJ	OS
			Petersborg Nord	O	
			Petersvang		O
			Præstemarken		ON
			Sandvad		S
			Toftkærgård		JMN
	Vrads	Ejstrup	Hedegård nordvest	SBJ	
			Hedegård Vest		O
			Storgårde	S	B(S?)
		Kløvborg	Højvang		JO
			Lille Malund		O
			Malundsvej 5 og 13		OJ
			Marielyst 1	SJ	
			Skade *	J	J
		Nørre Snede	Sct. Michaels Kilde		B Udat.
			Tvillinggård		OBJN
		Them	Bødskovdal *	J	
			Thorsø	M	
		Tørring	Solfang	S	

B = Bronzealder. J = Jernalder. M = Middelalder. N = Nyere tid. O = Oldtid. S = Stenalder. V = Vikingetid. U = Udateret.

* = Nærmere omtalt i teksten.

Skemaet følger amtsinddelingen før 1970 ligesom Arkæologiske udgravninger i Danmark.

Farve, male, trille, trende, pikke

- en ”efterskrift” til 2000-årbogens Samsø-artikel

Indledning

I sidste årbog fortalte Frede Bak i sin erindringsartikel fra Samsø i 1930-erne om sine oplevelser med at farve og trille med påskeæg på øen. I den forbindelse efterlyste han oplysninger om traditioner og regler om denne skik. I Dansk Folkemindesamlings blad Folkeminder (nr. 1 2001) beretter Georg Nellemann om påsketraditioner, og herfra bringer vi med tilladelse dette lille stykke om emnet.

Æggelege og æggespisning

hører stadig til påskens fornøjelser. Farvning af æg kendes allerede fra 1600-årene, og i de fleste miljøer har 1700-tallets mennesker kendt til æggetrilning.

Skikken at farve æg er gammel. I de katolske kirker kender man til rødfarvede æg tilbage i middelalderen. En prominent omtale af farvede æg, der blev udvekslet som gaver, har vi i Leonora Christines Jammersminde. Hun fortæller fra 1667, at hun havde givet farvede æg bort, som hun havde ridset blomster på.

Den mest omtalte farvemetode er at koge æggene sammen med løgskaller, så de bliver gulbrune, men der er også brugt mange andre planter: stenlav, rødbeder, skarntyde, og også kaffegrums, theblade. Af mere moderne metoder kan nævnes kogning sammen med farvet crepe- eller

silkepapir, og da også farvepulver fabrikeret til dette formål.

Hvis man tegnede på det rå æg med et tællelys, tog det ikke imod farve hvor tællen sad, så mønstret stod hvidt.

Ældre erindringer taler også om malede og forgyldte æg – og de forskellige metoder kan også kombineres. Påskeæggene er en del af den danske påske, der er skrevet mest om, og stadig centrale i mange danskeres påske.

Påskedagene

Påskedag er en glædesfest. Alle restriktioner var ovre, og æggespiseriet begynder for alvor.

På mange gårde måtte tjenestefolkene spise så mange æg de kunne – og æg fik de også som en del af lønnen – efter rang.

Man må dog her tage i betragtning, at dette kun kunne praktiseres på de større gårde på de fede jorder. Der er også beretninger om, at man kun fik æg denne ene gang om året.

Påskens æggelege

At trille med æg til påske, forekommer i to former; en udendørs, som hører til landsbykulturen og en indendørs, som især kendes fra byerne og fra mere urbaniserede miljøer på landet: På herregårde, præstegårde og skovriddergårde.

Den forskellige æggetrilning foregår ned ad bakker, skråninger og skrænter eller ned af høje. Man kaster og triller, men der er ikke tale om nogen egentlig konkurrence. Man bliver ved indtil æggene gik i stykker, og så spiste man dem, eventuelt til medbragt brød. Bare lade dem ligge var meget upassende.

På Sjællands nordkyst sluttede børnene sig før påske i rivaliserende grupper. De byggede hemmelige påskehuler i skoven Skærtorsdag eller Langfredag, og lørdag købte man æg, som blev farvet i køkkenet hos en af gruppens medlemmer.

Æggetrilningen i det fri kendes fra Sjælland, Omø, Sejerø, Samsø og Djursland – men tilsyneladende ikke på Lolland og Falster.

Vi ved ikke om Leonora Christine trillede æg i Blåtårn, så det er nok i B.S. Ingemanns erindringer, vi finder det første skriftlige belæg om skikken. De omtaler hans barndom omkring år 1800 på en

præstegård på Falster. Der har været tale om ”indendørsskikken”, hvor man ad en skråtstillet flade trillede æggene ud på gulvet efter tur. Den, der med sit æg ramte en andens, vandt det.

En anden æggeleg hedder ”at pikke hårdæg”. Den består i, at to personer støder hårdkogte æg sammen – og den, hvis æg går i stykker har tabt det. Skikken kendes fra Sjælland og fra Skåne, hvor den er en meget omtalt begivenhed i Simrishamn. Skikken er kendt mange steder i Europa, og æggestøderiet er en centralceremoni i den ortodokse kirke ved opstandelsesmessen og tiden lige efter.

I det gamle ”trilleområde” Sjælland ruller æggene stadigt, ligesom på Omø, Sejerø, Samsø og på det sydlige Djursland. På Omø blev såvel farvningen af æggene som trilningen videofilmet af Dansk Folke-mindesamling i påsken 1999. At ”pikke hårdæg” synes derimod at være forsvundet eller i det mindste meget sjældent.

Historisk Samfund 2000-01

Beretning

På generalforsamlingen den 13. Marts blev de fire bestyrelsesmedlemmer, der var på valg: Erik Korr Johansen, Claus Navntoft, Leif Dehnits og Bitten Lybek alle genvalgt, ligesom der var genvalg af Henning Spure Nielsen til bestyrelsessuppleant og revisor Jens Byrith. Bestyrelsen konstituerede sig herefter uforandret med Erik Korr Johansen som formand, Ole Koefoed Nielsen som næstformand, Lisbeth Ruby Vedel-Smith som kasserer. I arrangementsudvalget fortsatte også Claus Navntoft og Bitten Lybek sammen med Henning Spure Nielsen. Som årbogsredaktør fortsatte formanden i samarbejde med den tidligere redaktør Ib Gejl, men i forbindelse med sidstnævntes længere sygdomsperiode har også Lisbeth Vedel-Smith deltaget i arbejdet med at gennemgå og udvælge indkomne manuskripter til årbogsartikler.

Samfundet mistede i 2000 to medlemmer, der gennem en lang årrække tog aktivt del i foreningens bestyrelsesarbejde. Det drejer sig om Ib Gejl, der fra 1968 til 1996 sad i bestyrelsen som kasserer og årbogsredaktør og desuden i en lang årrække som næstformand og kasserer i Øm Kloster Museum, der var nært tilknyttet Samfundet indtil 1992. Han trak i sin bestyrelsestid et stort læs for foreningens aktive virke. Ib Gejl døde i september af leu-

kemi, og få måneder forinden afgik Samfundets revisor siden 1979 Jens Byrith uventet ved døden ved et ulykkestilfælde.

Til planlægning af foredrag og turarrangementer i sæsonen 2000-01 fik bestyrelsen bistand af den særlige arrangementsarbejdsgruppe, der også i årene forud bidrog med forslag og ideer: Anemette S. Christensen, Erik Christiansen, Ole Riis Hansen, Ejner Hvid Jensen, Poul Boye Larsen, Bent Søndergård og Søren Stær.

Som første arrangement efter årsmødet tog ca. 50 medlemmer på tur til østjyske borg- og voldanlæg lørdag d. 6. maj som opfølgning på Jan Kocks foredrag ved årsmødet. Busturen, begunstiget af strålende forårssolskin, gik med Jan Kock som veloplagt guide til Malling, Bjørnkjær, Åkjær, Kærsgård ved Hundslund og videre over Voldhøj ved Tebstrup til Skanderborg Slotsholm. En meget givende tur, hvor kun besigtigelsen af Skanderborg slotskirke måtte opgives på grund af et bryllup.

Efterårets første programpunkt var en udflugtstur til Silkeborg den 2. september, hvor deltagerne først aflagde besøg på den gamle Silkeborg Papirfabrik, hvis virksomhed var ophørt kort forinden. Under kyndig ledelse af museumsinspektør Keld Dalsgaard Larsen fra Silkeborg

Museum var der en rundvisning på fabriksanlægget samt de tilhørende gamle arbejderboliger og direktørvillaen, og orienteringen fortsatte på Silkeborg Museum ved dets udstillinger af papirfabrikationen (der demonstreredes af Keld Dalsgård Larsen) og papirarbejderboliger. Efter kaffe på museet overtog Henning Spure Nielsen guidningen gennem Silkeborg (skolebyen) til Silkeborg Bad – nu indrettet som kunstcenter -, hvor han fortalte om Badets spændende historie. Selv om regnen lagde en vis dæmper på sidste del af turen, var stemningen blandt de ca. 50-55 deltagere høj. På turen deltog ud over foreningens egne medlemmer som på majturen igen et antal fra Foreningen for Bykultur.

På efterårsprogrammet stod endvidere to foredragsaftener. Den 10. oktober var der møde på Centralværkstedets kantine, hvor det på trods af byggerod og ændrede adgangsforhold lykkedes de knap 25 deltagere at blive samlet. Jernbanehistorikeren Asger Christiansen fortalte om, da jernbanen kom til Østjylland og Århus i 1860'erne, og Århus efterhånden blev et jernbanecentrum med bl.a. Frichs og Centralværkstedet. Det blev en spændende historie, ikke mindst om byggeriet og de engelske jernbaneingeniører, der stod for anlæggelsen og senere driften, og som skabte fornyelse i byens kultur (kapsejls, cricket).

14. november var der foredragsaften på Erhvervsarkivet, hvor journalist Mogens Weinreich fortalte fra sin tid på byens gamle socialdemokratiske dagblad Demokraten, der gik ned i 1974. De godt

30 deltagere blev bragt vidt omkring i bladhuset og i den århusianske avisverden, og der var en betydelig spørgelyst efter foredraget.

Forårssæsonens første aftenmøde blev holdt 30. januar på Det historiske Museum på Psykiatrisk Hospital i Risskov. Inspektør Svend Åge Madsen fortalte om hospitalets historie og viste rundt i kirken, det historiske museum og i det særlige kunstmuseum, der også findes på hospitalet, ligesom der også blev orienteret om de historiske arkiver på stedet. Det blev til en overraskende, spændende og vidt-forgrenet rundgang, der helt sikkert gav mange af de omkring 25 deltagere lyst til et fornyet besøg på museerne.

Foreningens medlemstal har det seneste år ligget forholdsvis stabilt omkring knap 400, idet den afgang der sker af ældre medlemmer stort set opvejes af nyindmeldte.

Årbogen for 2000 blev udsendt i januar med et omfang på ca. 110 sider. Den indeholdt 6 artikler med emner, der strakte sig fra museumsinspektør Bo Greger-sens artikel om 1100-årenes missionskirke i Tulstrup over en usædvanlige 1800-tals kvindeskæbne (Juliane Marie Wedel Jarlsberg) til behandlingen af tyske flygtninge i Danmark efter 2. verdenskrig. Desuden indgik en større erindringsartikel fra Århus og en mindre fra Samsø sammen en oversigt over nye lokalhistoriske bøger og artikler fra det østjyske område.

Generalforsamling og årsmøde blev holdt på Erhvervsarkivet 13. marts med omkring 35 deltagere. Beretning og regnskab blev godkendt, og kontingentet fast-

sat uændret til 130 kr. (+ forsendelse af årbog). De afgående bestyrelsesmedlemmer Ole Kofoed Nielsen, Skanderborg, Lisbeth Ruby Vedel-Smith, Århus, og Holger Garner, Ry, blev genvalgt sammen med suppleanten Henning Spure Nielsen. Som revisor valgtes i stedet for Jens Byrith Ivan Madsen, der også havde forestået revisionen af 2000-regnskabet.

Årsmødet afsluttedes med et foredrag

af Egon Andsbjerg Larsen om FDFs historie i Århus og Østjylland. Foredragsholderens mangeårige aktivitet og ledervirksomhed inden for Forbundet gav baggrund for en levende og mangesidig beretning, der gav anledning til en betydelig spørgelyst og diskussion efter foredraget, der også blev suppleret med et omfattende billedmateriale.

Regnskab 2000

Driftsregnskab

Indtægter:	Kontingenter	48.360,00	
	Salg af ældre bøger og særtryk.....	2.990,00	
	Renteindtægter	152,03	
	Deltagerbetaling ture/møder	8.840,00	
	Tilskud fra Århus Kommune	4.300,00	
	Portorefusion	6.598,37	<u>71.240,40</u>
Udgifter:	Trykning af årbog 1999	29.331,25	
	Køb af fotos til årbog 2000	2.718,44	
	Kontingent DLF og Fortid og Nutid	2.109,00	
	Kontorhold	2.407,75	
	Ture/Møder og repræsentation	11.740,35	
	Køb af porto	2.109,00	<u>50.415,79</u>
Overskud:.....			<u>20.824,61</u>

Status

Aktiver:	Beholdninger: Kasse.....	708,15	
	Bank	2.197,76	
	Giro	74.275,96	<u>77.181,87</u>
Passiver:	Beholdninger pr. 31.12.1999	56.357,26	
	Overskud i 2000	20.824,61	<u>77.181,87</u>

Foranstående årsregnskab har vi revideret. Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger. Århus den 26. februar 2001.

Ivan Madsen
Statsaut. revisor

Medlemstilbud

Historisk Samfund har et oplag af de fleste årgange af ældre årbøger og andre udgivelser - herunder særtryk -, der sælges til medlemmer til følgende nedsatte priser pr. bind (+ forsendelse):

Årgang 1924-1973	20 kr.
Årgang 1974-1985	40 kr.
Årgang 1986-1994	60 kr.
Årgang 1995-1998	80 kr.
Årgang 1999-2000	100 kr.

Følgende årgange er udsolgt: 1908-1923, 1925-1928, 1932, 1934, 1953, 1955, 1956.

Register til årbøgerne 1908-1984 40 kr.

Århus Amt 1827/1982 40 kr.
(J. H. Bredsdorffs amtsbeskrivelse, udsendt af Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskab 1827, Genoptrykt 1982)

Grete Tuxen Andersen: Redningsvæsenet på Anholt 30 kr.

Svend Aage Bay: Menigheden i Horsens 1820-1920 60 kr.

Årbogens forfattere

Anemette S. Christensen (f. 1944), cand. mag. i historie og middelalderarkæologi. Forskningsmedarbejder ved projektet Middelalderbyen 1977-88, projekt om dansk folkevisekultur 1550-1700 1994-96, ved diverse museer samt fra 2001 konsulent ved Stadsarkitektens Kontor, Århus. Har skrevet lokalhistoriske artikler og biografier samt bidrag til Middelalderbyen Odense, De Danske Lensregnskaber og Dansk Folkevisekulturs værk: Svøbt i Mår.

Adresse: Neptunvej 75,3.tv., 8260 Viby.

Bo Gregersen (f. 1974), cand. mag. i historie og middelalderarkæologi, museumsinspektør ved Øm Kloster Museum og Gl. Rye Mølle- og Træskomuseum. Har deltaget i diverse arkæologiske udgravninger bl. a. på Færøerne og arbejdet for Odense Byes Museer og Viborg Stiftsmuseum. Har desuden undervist på Syddansk Universitet, Odense, og er tilknyttet Ry Højskole som timelærer.

Adresse: Søgade 8 B.1, 8740 Brødstrup.

Jeppé Norskov Kristensen (f. 1974), stud. mag. i historie ved Aarhus Universitet. Har skrevet om andre historiske emner i Østjysk Hjemstavn (1999) og Viborg Bogen (2000) samt en række artikler, bogomtaler mv. i Det Humanistiske Fakultets

blad, HUMavisen, på Aarhus Universitet. Adresse: Augustenborggade 7, 2. th., 8000 Århus C.

Jens Kongsted Lampe, lærereksamen fra seminarieret i Tønder 1938, handelsfaglærer ved handelsskolerne i Åbenrå og Sønderborg. Har skrevet en lang række artikler i sønderjyske og andre lokalhistoriske årbøger og tidsskrifter om bl.a. urmager-, mølle- og teglværkshistorie og derudover bl. a. "Skivholme og Skovby sognes historie" (1987).

Adresse: Skovhøj 18 st. th, 8361 Hasselager.

Keld Dalsgaard Larsen, museumsinspektør ved Silkeborg Museum. Han har skrevet en række bøger og artikler, først og fremmest om Silkeborgs historie og især arbejderbevægelsens udvikling i byen. Desuden artikler om egnens industri-, håndværks- og kulturhistorie.

Adresse: Valdemarsgade 7, 8600 Silkeborg.

Niels Møllmann (1913-90), cand. jur. 1938 og derefter ansat i Indenrigsministeriet, hvor han bortset fra en kort periode som landsretssagfører virkede til 1965, da han udnævntes til amtmand i Skanderborg. Efter kommunalreformen 1970

var han amtmand i det nye Århus amt og stiftamtmand indtil sin afgang 1982. Han var i en årrække bestyrelsesmedlem i Forhistorisk Museum Moesgård og ledede det såkaldte Møllmann-udvalg vedr. de

kulturhistoriske museer og fredningslovgivningen. Har skrevet faglige artikler vedr. bl.a. kommunalforvaltning samt en privatudgivet erindringsbog: Motoriserede grænsepæle, 1983.

INDHOLD

KELD DALSGAARD LARSEN:

Kroppen under menneskets vilje – idrættens
gennembrud på Silkeborgegnen 1886 - 1929

JEPPE NORSKOV:

Trøjborg – et indflytterkvarter i Århus omkring 1910

BO GREGERSEN:

Vejen til bispestolen i 1200-tallets Århus
- et prosopografisk studie af gejstlige karriereforløb
mellem 1191 og 1306 i Århus Stift

JENS KONGSTED LAMPE:

Karl Laursen – en frihedskæmper fra Framlev sogn

NIELS MØLLMANN:

Kommunalreformen 1970 i Østjylland – spredte oplevelser
og iagttagelser

ANEMETTE S. CHRISTENSEN:

Arkæologiske udgravninger i Østjylland 1999-2000
- en oversigt

Farve, male, trille, trende, pikke – en efterskrift
til 2000-årbogens Samsø-artikel

Historisk Samfund 2000 - 2001

Medlemstilbud

Årbogens forfattere